

NEKATERA BISTVENA DOGAJANJA IN POJAVI NA PODROČJU DRUŽBENE KULTURE V 19. STOLETJU NA SLOVENSLEM

Uvod

Ljudje živimo v skupnostih, za katere so značilni različni družbeni odnosi. Ti odnosi se spreminjajo skupno z materialno podlago življenja.

To so vezi, ki se prepletajo med družinskimi člani, vezi, ki povezujejo prebivalce sosesk, župnij, krajevnih skupnosti, pa tudi soglasja ali nasprotja, ki prihajajo na dan med interesničnimi odnosi, različne stopnje družbenega razlikovanja med pripadniki posameznih družbenih skupin.

Vsebina socialne kulture je življenje v sosedstvu, kvaliteta medsebojne pomoči, fantovske in dekliške skupnosti, upravno organizirana društva, ki včlanjajo pristaše istega političnega mišljenja, apolitičnih društev, razne poklicne skupine na prostovoljni ali službeni osnovi, pa tudi formalne in neformalne združbe odraslih, ki se osnujejo na prostovoljni podlagi. Socialna kultura je stanje, ki pogojuje nastajanje prijateljstev, poznanstev ali pridobitniških klik. In ne nazadnje je pomemben del narodove socialne kulture vrsta šeg in navad, ki se prenašajo iz roda v rod in so skupna lastnina skupin, naroda ali vseh prebivalcev.

Od vseh zvrsti, ki smo jih našli (pa seznam še ni dokončen), so bile v naši etnologiji gotovo najbolj obdelane šege in navade. Zakonitosti, ki so se jih ljudje bolj ali manj zvesto držali, ne da bi zmerom spraševali za njih pomen ali vzrok, so pri opisovalcih navadno vzbujale največ zanimanja. Zapisi, ki se o slovenskih šegah zvrstijo do 19. stoletja, so bili bolj naključni, v 19. stoletju pa so z večjo močjo tiskane besede tudi bolj pogosti in namenski in s povratno informacijo dostopni tudi tistim, ki so bili vir zapisovanja. Vsekakor lahko rečemo, da so s sočasnimi zapiski zelo dobro, če ne prav odlično obdelani vsi tako rekoč tehnični podatki o poteku ženitovanjskih šeg po različnih pokrajinah, četudi ne vseh slovenskih pokrajinah. Ti in podobni podatki, ki so bili zapisani v 19. stoletju, so bili poglaviti pri vseh prikazih slovenske ljudske kulture za starejša obdobja.

Ob tem se je pri prikazovanju življenja kmečkega prebivalstva v 19. stoletju pokazalo, da bi bilo dobro ob vseh že obdelanih podrobnostih osvetliti bolj tim. socialno plat vseh teh dogajanj. Ob prikazovanju tako rekoč brezhibnih scenarijev, ki so jih pisali sočasni zapisovalci, denimo, za ženitovanje, bi se nam mimogrede vzbudila misel, da so se kmetje, ki so sicer živeli v različnih gmotnih razmerah, v istem času in ob priložnostih, ki so zahtevale posebne vedenjske obrazce (izpolnjevanje šeg), na moč hitro zblížali in poistovetili, ne glede na to, ali so (njeni člani) pripadali družinam bogatih kmetov, poslov ali gostačev.

V pričujočem razmišljanju je pač hipotetično navzoča misel, da je bilo takih dogajanj, ki so vaško občestvo postavljala v neko imaginarno idealno skupnost, zelo zelo malo.

Naj bo torej že v uvodu povedano, da so za vsakogar, ki se želi poučiti o natančnejših potekih življenjskih, letnih in delovnih šeg, tovrstni podatki na voljo v drugi strokovni literaturi, denimo, avtorjev: N. Kureta, B. Orla, V. Novaka, R. Ložarja, A. Ložar-Podlogarjeve in ostalih, ki pa jih navajam tudi v opombah in so bili uporabljeni kot pomoč tudi v tem etnološkem razmišljanju.

Življenske šege

Pri neukem prebivalstvu, med katerim je pismenost šele v drugi polovici 19. stoletja začela počasi prodirati na podeželje, so bile šege in navade pomemben del življenja. Poleg tega, da so pomenile njegovo popestritev, so pomenile tudi svojevrstne zakone, ki jih je bilo treba ubogati. Vzrokov za to pa je bilo več: lahko bi nastopile neznane in sovražne sile, ki bi že itak težko življenje še otežile, njihovo neizpolnjevanje pa bi posameznika lahko tudi izločilo iz skupnosti. Vsekakor je bilo pri posameznih šegah cel kup elementov, ki so pomagali vzpostavljati red v hierarhiji vaške skupnosti.

Šege in navade ob otrokovem rojstvu

Šege in navade ob otrokovem rojstvu so bile številne in so bile povečini naravnane tako, da bi se mater in otroka obvarovalo pred zli duhovi in sploh slabimi stvarmi, ki bi otroka še lahko doletele v nadaljnje življenje. Tudi tukaj so se krstni darovi razlikovali, če drugega ne, vsaj po količini, glede na to, ali se je otrok rodil v bogati kmečki hiši ali gostačevi koči.

V zvezi s porodom so se za današnji čas dogajale naravnost fantastične in nerazumljive reči, o katerih so pisali z grozo redki prosvetljeni duhovi v tistem času. Že v zadnji četrtini 18. stoletja so izšle tri knjige porodničarja Antona Makoviza, na začetku 19. stoletja pa še Vodnikova navodila za babice ter knjigi Jana Matosheka in Bernarda Pacherja. Ni sicer znano, če so omenjene izdaje sploh kaj pripomogle k temu, da so se opravila z otročnicami in dojenčki kaj spremenila (60, str. 68), dejstvo je, da so se v vsem 19. stoletju (in tudi kasneje) enakovredno prepletali zakoni vraževerja in naravne, domače vzgoje.

Skozi vse 19. stoletje lahko natančneje sledimo naravnemu prirastku po slovenskih deželah, ki je večji v pokrajinah z izrazito agrarnim prebivalstvom, in manjši v pokrajinah z naraščajočo industrializacijo. Dve najbolj različni pokrajini sta, denimo, Prekmurje in Gorenjska. (17, str. 114).

Istočasno s tem gre tudi za pojav zakonskih in nezakonskih otrok. V krajih z močnejšimi kmetijami, ki jih ne delijo, se pojavlja več neporočenih družinskih članov in s tem tudi več nezakonskih otrok. Koroška je imela vse 19. stoletje največ nezakonskih otrok med vsemi avstrijskimi deželami. Avstrijsko povprečje je bilo 14,99 odstotkov, koroško pa 44,48 odstotkov. Tudi po (delnih) podatkih iz Göthove serije za prvo polovico 19. stoletja na Slovenskem Štajerskem je razvidno, da je bila po nekaterih krajih v desetletnem povprečju tudi petina ali celo četrtina otrok nezakonskih.

Umrljivost otrok je bila ogromna. Zato so do neke mere razumljiva tudi številna opravila, ki so, pomešana z vraževerjem, pomagala v ljudeh ustvarjati obrambne mehanizme, ki naj bi njihove otroke puščala pri življenju oziroma jih vsaj obvarovala hujših bolezni. (Za obširnejši prikaz vraževerja, pomešanega z ljudsko medicino, glej prispevek Marije Makarovič).

Že sam način dela na kmetih je silil starše, da so s svojimi otroki ravnali kot z napol odraslimi, kar je mnogokrat prinašalo hude posledice. Otroška življenja so bila na kmetih resnično malovredna, pogoji življenja so bili tako kruti, da se je celo Bleiweisu v Novicah zdelo potrebno, da je priobčil kar precej prispevkov na témo o varstvu in vzgoji otrok. Odvisno je bilo najbrž od župnika in kaplana, če so ta svarila in priporočila kmetom tudi prebirali. V letu 1852 se je oglasil v Novicah dopisovalec s tem prispevkom: „Veliko staršev po kmetih ima poleti od jutra do večera polno dela na polji. Majhne otroke pustijo doma velikokrat same s silno nevarnostjo. V ta namen bi utegnili prav dobro biti, ako bi imeli v vsaki vasi

1. Otroške igre, avtor Ladislav Benesch, 1891, Kamna gorica, fotoarhiv Narodne galerije

posebno varuhinjo za celo vas. Mogla bi biti pobožna, poštena in nekoliko podučena oseba... Koliko (otrok) jih zgori, se zaduši, potone, pobije, (je) od svinj raztrganih..." (29, str. 358)

Poleg krstnih šeg, ki so bile zelo številne in so zadevale tako otroke kot starše in botre, so si proti zlim duhovom in moram, ki bi utegnili tlačiti ali celo ugonobiti otroka že v zibki, zarisali na zibel pentagram ali morno taco. Na vse načine so skušali otroku pomagati k dobremu zdravju in sreči in predvsem ohraniti ga pri življenju.

Izbira krstnega botra je bila povsod zelo slovesno opravilo. Institucija krstnih botrov je bila v 19. stoletju še zelo resno dejanje, o čemer priča tudi to, da zaproseni boter ni smel odkloniti in je imel tudi kasneje določene obveznosti pri preživetju osirotelih otrok. Vendar pa smemo tudi to šego imeti le za neobvezujočo, če pomislimo, da je bila še vse 19. stoletje institucija otroških poslov tista, ki je v veliki meri reševala vprašanje javnega skrbstva za sirote in otroke ubožnih staršev.

Šege ob smrti

Tudi ob smrti so poznali posebne navade in šege, ki so se jih držali bodisi iz strahu pred neznanim bodisi iz spoštovanja pred smrtjo. Iz strahu, da bi se mrlič vrnil, kar bi imelo slabe posledice za preostale žive, so počenjali vrsto dejanj, ki naj bi prinesla mir in pokoj tako pokojnikom kot njegovim bližnjim, ki so ostali za njim.

Nadvse pomembna je bila navada, da so si še za živega pripravili obleko, v kateri naj bi jih dali na pare. Vsekakor je danes težko dognati, koliko je imel slabo vest tisti, ki je v hudi stiski poročno obleko nosil tudi ob manj slovesnih priložnostih, namesto da bi jo shranil za na pare. Shranjanje obleke so si lahko privoščili le dokaj premožni, šega je ljudi diferencirala.

„Mrtvaško obleko je že imela mnogo let pripravljeno in shranjeno v omari. Nekaj dni pred smrtjo si je vse dala prinesti, da pregleda, ali je v redu. Nad črno obleko je ležala bela srajca; videti je bila zastarelega kroja, s čipkami ob vratu. Razgrnila jo je pred seboj in ko jo je dalj časa gledala, razlegel se je po njenih licih nekaj svit notranje radosti. Potem je rekla s tihim glasom: 'Da mi gotovo to srajco oblečete, ko bom umrla. V njej sem pred 70 leti z rajnim očetom stopila pred oltar k poroki. Še isti dan sem jo slekla in shranila, da bi bila, kadar umrjem, v njej pokopana.' (79, str. 14)

Tako dosledni so bili lahko le redki. Tudi parne rjuhe, izvezene kot del dekletove bale (glej več o tem v prispevku M. Makarovič o noši), so bile le pri tisti hiši doma, kjer so si to lahko privoščili. Sicer pa je bilo v navadi, da si je kar cela vas sposojala ene parne rjuhe, kadar je bila potreba.

Šege, ki so bile v zvezi s pokojnikom, so bile tako rekoč obrambnega značaja in niso ogrožale moralnih norm vaškega občestva. Vsekakor pa so obnašanje tistih, ki so čuli pri mrliču, molili in prepevali, vse večkrat pa počenjali še kaj drugega, velikokrat presegle meje dobrega vedenja. Zoper tako vedenje, ki pa je bilo močno v navadi, je povzdignila glasove cerkev in posvetna oblast. Velikokrat so se takšna nočna „varvanja“ sprevrgla v popivanje, ki niso imela nobene zveze s krščanskimi šegami in obredi. Ob tem so pojedli in popili več hrane in pijače, kot bi si jo na kmetiji lahko privoščili. Mrliške šege so postale pokazatelj gospodarjevega položaja v skupnosti tudi na tak način. Prav v zvezi s sedminami (izraz se spreminja po pokrajinah, pomeni pa pogrebno gostijo ali pogrebščino, če nastopi takoj po pogrebu) so znane oblastne prepovedi, češ naj pri gostijah ne pretiravajo in ne razmetavajo z jedjo in pijačo.

Ženitovanjske šege

Ob ženitovanjskih šegah, ki so izredno dobro obdelane že od sodasnih piscev, sumarno pa tudi v delih etnologov v 20. stoletju, ki so bili že navedeni, bi skušali zdaj osvetliti le tisto podobo, ki je bila do zdaj morda bolj zakrita in nemara tudi manj pomembna: ženitovanjske ceremonije v barvi denarja in njihov pomen za hierarhijo v vaški skupnosti.

Po današnjem prepričanju in védenju je bila poroka še v 19. stoletju dejanje, ki je vsebovalo veliko predpisanih in neformalno zahtevanih dogodkov, predvsem seveda veselih, pri njej pa naj bi sodelovalo čim več ljudi. To naj bi bila tim. kmečka poroka par excellence.

Po vseh slovenskih pokrajinah so upoštevali utečena dogajanja ob pripravah za poroko in ob sami poroki, seveda pa so bile povsod tako rekoč neštevilne variante, pa tudi različna poimenovanja za dejanja in za sodelavce.

Uzakonjene prepreke, s katerimi je fevdalni red uravnaval poroke med podložniki, in s tem tudi migracije ljudi, so veljale vse do zadnjih desetletij 18. stoletja. Seveda ni bilo zaželeno, tudi če ni bilo zakonsko prepovedano, da bi se podaniki različnih gospodstev kar meni nič tebi nič selili iz kraja v kraj.

V 19. stoletje pa je večina slovenskega prebivalstva, torej podložniki, že vstopila z manj številnimi preprekami, kar je vsaj teoretično ponujalo bolj svobodno izbiro zakonskih tovarišev.

2. Sprejem neveste na Štajerskem, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj 1890

Vsekakor moramo reči, da je bil položaj pri sklepanju zakonskih zvez še vedno prav tako težak kot nekaj desetletij prej, le da zaradi neenakih socialnih stopenj, ki so same po sebi preprečevale večje mešanje prebivalstva.

Ženitve, ki naj bi v ljudskih šegah pomenile nekako najbolj vesel čas v življenju, kjer je navadno sodelovalo večje število ljudi, so postale dejanja, kjer so venomer nastopale takšne ali drugačne ovire.

Ljudje so bili pri izpolnjevanju nepisanih pravil primorani ubirati nič koliko poti, da so lahko zadostili šegam, življenju „po starem“, ki je v okolju, v katerem so živeli, imelo značaj zakona.

In tako se pojavljajo razmeroma številni podatki v sočasnem časopisju in literaturi, ki objavljajo in opisujejo izredno razgibane dogodke v času ženitovanj, razčlenjujejo šege po dolgem in po čez, hkrati pa velikokrat obupujejo nad revščino, ki mnogim onemogoča tak način proslavljanja, druge pa pripelje na beraško palico.

V ureditvi, v kakršni je morala soseska oz. občina skrbeti za svoje reveže, je bilo vsekakor razumljivo, da so želeli zaščititi svojo blagajno tudi s takimi predpisi, ki naj bi zagotavljali, da bosta dva, ki se bosta vzela, sposobna preživljati sebe in otroke. Tako se je bilo mnogim hlapcem in deklam skoraj nemogoče poročiti brez premoženja in šele, ko je imel tak par več nezakonskih otrok, je dobil dovoljenje za poroko. Še leta 1864 se je kranski deželni zbor skoraj v celoti izjavil za to, da morajo občine še v bodoče izdajati dovoljenja za

poroke, „... Saj revežem ne gre dovoljevati svobodne sklenitve zakonske zveze, ker bi sicer raslo v deželi število ubožnih otrok, sirot, beračev in tatov.“ (16, str. 468 in dalje)

V takih primerih je kajpak iluzorno pričakovati, da se je odigrala taka ohcet, kot so jo opisovali pri bogatinih.

V letu 1854 pravi poročevalec o domačih šegah iz Goriške doline takole: „... Dragi bravci pa si morajo premožnega kmeta (kmeta v pravem pomenu besede) misliti, ne pa tacega kateremu pri obhajanju ženitnine revščina predpisuje postave.“ (30, str. 58)

Dejstvo je, da je revščina vedno predpisovala postave in so bila opisovana ženitovanja s kompletnimi elementi starih šeg gotovo zelo redka in predvsem rezervirana za neštevilno zgornjo plast v vasi. Ščasoma pa se je, s poslabšanjem splošnega položaja kmetov v zadnji četrtini 19. stoletja, ta plast še razredčila.

Kmetje so se tudi v 19. stoletju še trdno držali ženitovanjskega urnika, posebno primerne- ga časa za poroke, ki je bil zakoličen s cerkvenimi, še bolj pa s praktičnimi gospodarskimi pogoji življenja. Večina porok je bila v predpustu oziroma o pustu, ko naj bi še imeli zaloge hrane, predvsem moko, mast in pijačo. V hudih časih, zaradi pomanjkanja ali različnih nesreč, pa so se večinoma skušali porokam izogniti, če se je le dalo. Poroka je vključno z ritualom, namreč pomenila dejanje časti za tistega, ki jo je plačal, zakaj pri tem je navadno sodelovalo veliko opazovalcev.

To lahko sklepamo tudi po tem, da niso redki spomini, ko „... govorilo se je še dolgo po- tem, da take svatbe še ni bilo v tem kraju.“ (1, str. 15, 16) To se je dogodilo leta 1843, ko je ženitovanje trajalo tri dni. Takih navedb je še dovolj, vsepovsod pa se pritakne bese- da o mizah, „ki so se šibile od jedi in pijače“. Prireditelj, ki je kaj dal nase, je bil torej dolžan pripraviti hrano, pojedino. Ob neznansko slabi in nezadostni hrani, ki jo je bil deležen slo- venski kmet, ni čudno, da so se pojedine, če se je le dalo, razširile v požrtije čez vse meje.

Znana so svarila, ki so izhajala v Novicah o vse preveč dolgih gostijah. V letu 1851 se zavzema dopisnik za to, da bi sprejeli nekakšno zapoved o le 24-urnem pirovanju, pred- vsem pa bi želel ovreči „... škodljivo postavo, ki v zakon stopiti dovoli brez ozira na pre- moženje, in je rodovitna mati tatinstva.“ (28, str. 85)

Primerjava je prilika in podoba svojega časa, a samo kratek ekskurz na finančno področje nam drastično pokaže podobo kmetove zmožnosti in nezmožnosti.

Poroke so enako prizadele proračun ženinove in nevestine družine. Trdina takole navaja lamentacije dolenjskega kmeta v letu 1876: „... Ali bomo ženili Janeza ta predpust? Letos ni mogoče. Saj veš našo navado, da delajo ženitev dobre letine in ne predpust. Mi pa nismo dobili ne žita ne vina... Vzemimo, da je svatba le osrednje, to se pravi, da trpi le dva dni in da ni svatov več kot dvajset. Kjer je svatba velika, ga položajo za 100 goldinarjev. Toliko stane samo pijača, kaj pa moka, jajca, cukar in druge reči. Že brez tega naklada stroške poroka, narejanje pisem pri gosposki... Tudi bi morala priti krojač in čevljar, da nam fanta spodobno oblečeta in obujeta. Treba bi nama v roko vzeti najmanj 150 goldi- narjev... Kakor vidiš, letos ni pa ni mogoče... (76, str. 753/42). Stroški za licenco na ob- čini, za sestavo ženitne pogodbe pri notarju, za poročno opravilo pri župniku (Trdina na- vaja za leto 1876 za župno takso 12 gold., (75, str. 486/63) so bili dejansko malenkostni v primeri s stroški za pojedino, ki si jo je kmet, glede na svoj status, moral privoščiti zaradi sorodnikov in sovaščanov. Ne glede na previdnost je bila svatba mnogokje dovolj velik vzrok za zadolžitev.

Zvečine je bila poroka „zgol Geschäftssache“ (75, 566/88), ki so jo resno jemali vsaj ti sti, ki so se za svoje premoženje bali, da bi si ga preveč zmanjšali s prevelikimi stroški.

Ob tem pa bi si ga lahko tudi zvečali. Kjer je bilo pričakovati, da dekle lahko dobi doto, so se o tem vedno dovolj na široko menili, kar je dejansko spominjalo na kupčijo.

Jernej Andrejka takole pravi o poroki svojih starih staršev: „... Drugič se je Martin oženil 6. avg. 1801 z Meto Dolar, p.d. Ulčarjevo iz Palovč. Prinesla mu je 370 gold. dote.“ (1, str. 9). Ta dota se je, kolikor lahko sledimo naključno zbranim podatkom, ki jih imamo za področje Dolenjske in Gorenjske, vztrajno dvigovala in je tako, če vzamemo obenem še zniževanje splošnega kmetovega življenjskega standarda, postajala že resnično zelo visoka in dostikrat vzrok za propad kmetije, če se je naključilo še kaj več slabih letin ali boleznih zraven. Seveda se ti podatki nanašajo na večje kmete, obenem pa nam tudi povedo, da so jih ponavadi na široko razglašali. Zakon je bil za kmečko deklo edino zagotovilo za relativno preskrbljenost v življenju. Najbrž ni treba posebej opozarjati na mnogoštevilne literarne opise takih „marriages de raison“ izpod peresa naših pisateljev v 19. stoletju.

Sredi 19. stoletja so veljale „boljše neveste“ že okrog 500 goldinarjev dote, en par volov pa je bil na semnju v Ljubljani po 155 goldinarjev. Če povemo, da je imel ljubljanski župan leta 1850 poleg ostalih dobrin še 1500 goldinarjev na leto, istočasno pa so ponujali županjskemu hlapcu v Štrukljevi vasi na Blokah po 70 goldinarjev na leto (28, str. 27), šele vidimo, kako je bilo najbrž težko postati bogata nevesta, in kako malo jih je bilo. Po sredi 19. stoletja je cena živine in hkrati posestev vedno bolj padala, zadolžitev je bilo vedno več, višina dote pa se je kljub temu zviševala, vsekakor pri maloštevilnih, pa še ti so zaradi taks in pristojbin v pogodbah navajali manjše zneske. Tako nas vsaj podučijo Trdina v svojem dnevniškem zapisku v letu 1871: „... Čofovo dali zapisati le 500 dote, zato da se plača manj procentov. Imela pa bo 700...“ (75, str. 398/115)

Zadolžitve zaradi stroškov ob porokah so bile vsesplošen pojav, na katerega so grmeli istočasno s prižnic in županstva. Pomagalo pa je bolj malo, ker so tudi tako kmetje želeli dokazovati svoje „stare šege“ in veljavo, kar naj bi jim pripadalo od nekdaj.

Ob koncu 19. stoletja piše Ivan Tavčar o nevesti, ki je imela 1200 goldinarjev dote in še dva voliča zraven. (72, str. 71)

Ne moremo se znebiti misli, da so bile ženitve, ki so v 19. stoletju potekale po „starih šegah“, kar naj bi pomenilo ženitev z vsemi elementi, s kompletno zasedbo oseb in popolno proceduro, vseeno nekaj, kar ni bilo docela vsakdanje ali celo dostopno vsem. Taka paradna šega je prav gotovo predstavljala statusni simbol in je bila v dogajanju neke vaške skupnosti redka. Povečini pa so se pri manj razkošnih porokah ohranjali le posamični elementi obredja: ostal je starešina, čeravno so bili svatje samo štirje in je vsa pojedina v gostilni trajala le kratek čas.

Dopisnik Novic s Slovenskega Štajerskega se je pritoževal, da „... stare šege naših prednikov pri snubljenju in svatbah so se jele v mnogih krajih v nemar puščati... Včasih pa ovira tudi siromaštvo ženina in nevesto, da se opravi vse bolj po tihem. Vendar tam pa tam so se še ohranile stare navade...“ (31, str. 14)

Ženitev ni bila pomemben dogodek le za najožje sorodstvo, ampak za vso župnijo. Tako so bile vanjo vključene različne osebe, ki so po svoje vzdrževale „stare šege“. V Kapli pri Arvežu „so imeli posebne šege pri ženitovanjih s prizori in zabavo“ (45, str. 64/l). Ta podatek izvira iz leta 1843 in pomeni, da so tako imenovani nepristranski opazovalci, kar naj bi bil tudi izpolnjevalec tega anketnega lista, res pojmovali dogajanja v zvezi z ženitvami

kot gledališko delo, kjer so sodelovali glavni in stranski igralci, predvsem pa znane osebe, ki so se gibale in igrale po ustaljenem besedilu.

Še za starejši čas, iz leta 1810, so v Göthovi seriji naslednji podatki: „... Fant dobi ženo ne iz poprejšnje ljubezni in ne da bi jo poprej poznal. Če še ima očeta, potem mu le-ta do- loči ženo. Če ga nima, si tudi poišče med zaupnimi znanci posebnega posrednika. Oba ho- dita po hišah, tudi v oddaljene kraje, kamor mu posrednik svetuje, ali pa naravnost tja, kjer meni, da bo našel fantovim razmeram primerno dekle. Posrednik pove z obrednimi besedami, po kaj sta prišla, in s prav takimi besedami mu odgovorijo, ali privolijo ali ne. Če nista bila uspešna, iščeta naprej. Če kje uspeta, dá fant bodoči nevesti aro. Tako pogosto stopajo v zakonski stan ljudje, ki so si povsem tuji in neznani.“ (45, str. 86/87). Pričujoči podatki izvirajo iz Brestanica. Povedo nam, da kakšnih posebnih zavor v pogledu iskanja nevest niso poznali, vsaj na tem koncu Slovenskega Štajerskega ne, seveda če si pred- stavljamo, da je poročevalec že tako rekoč odpisal socialno stanje in da je bilo samo po se- bi umevno, da so se iskali le enaki med seboj.

Vsekakor pa smemo sklepati, da so se še večje prepreke glede iskanja zakonskih partner- jev začele po sredi 19. stoletja, ko se je začel znan gospodarski razkroj in še večja social- na diferenciacija.

Poroko je navsezadnje v veliki meri nadomeščala tudi institucija nezakonskih otrok. Pone- kod je bilo zanemarljivo malo pomislekov glede nezakonskega otroka, ki naj bi ga nevesta pripeljala v zakon, če je le imela dovolj dote. Takole poroča Trdina: „... če so pankrti in zraven novci — naredi se pogodba dosti lahko.“ (75, str. 566/88). Do srede 19. stoletja kažejo podatki prvih dveh snopičev Göthove serije, da je bilo razmerje med zakonskimi in nezakonskimi otroki na Slovenskem Štajerskem od 1:7 do 1:3 (Celje-mesto). To vseka- kor ne gre posploševati, vendar so podatki tudi za druge slovenske pokrajine precej po- dobni. (17, str. 114 in dalje)

To je dovolj dober pokazatelj ne toliko o moralnih kot o socialnih zavorah, ki so veljale v ti- stih časih.

Boris Orel piše, da so slovenske ženitovanjske šege že od Valvasorja naprej najbolj pogo- sto opisovane in da imamo o njih največ podatkov. Obenem toži, da je to opisovanje pre- cej enostransko, saj nam ponuja povečini le najbolj živahne, vesele, slikovite dogodke, manj opazne, zato pa nič bolj pomembne, pa prepušča pozabi (57, str. 264). Kar se opi- sovalcev tiče, bi dejali, da že pregled njihovega seznama po kazalih v Novicah pokaže, da je prikaz ženitovanj res najbolj številen, kar pa nam pove lahko tudi naslednje: ženitev je bila dogodek, ki so ga pomnili, ki so ga komaj čakali, kjer je sodelovalo veliko ljudi, ki so ob večinoma stalni revščini in lakoti, bodisi iz potrebe ali zaradi moralnih norm, videli v tem enkratno priložnost za spremembo, za veselje, za pozabo vsega hudega, predvsem pa so si ga izjemno dobro zapomnili. Od tod tudi stalni epitetoni: „Take svatbe ni bilo da- leč naokoli, teklo je od brade in od mize,“ in podobno. Taki dogodki sicer niso bili pogosti, a so se v spominu revežev še dolgo ohranjali ravno zaradi velikih količin hrane in pijače. Ob dokaj pogostnem poročanju sočasnih piscev o revščini in o neprimernih porokah, ki da naj bi si jih bili privoščili tudi reveži in s tem obremenjevali kasneje občinski proračun, pa je več kot jasno, da so bile bogate paradne poroke z vsemi dramatičnimi elementi bolj malo- kdaj.

Vloge nastopajočih v ženitovanjskih šegah so podrobno opisane v literaturi, ki je navede- na na koncu. Imena so bila po različnih slovenskih pokrajinah različna, vendar sta bila njun izgled in vloga večinoma podobna, če ne celo popolnoma identična. Tudi v Novicah iz sre-

de 19. stoletja že jadikujejo posamezni avtorji, kako izumirajo stare šege, a da se jih vendar še tu in tam drže. Izvajanje teh šeg je bilo torej med kmečkim ljudstvom vedno v pohvalo in ponos. Smemo pač sklepati, da so se različni elementi vendarle skozi 19. stoletje spreminjali oziroma predelovali, saj pišejo tudi o tem, „... da jim revščina kroji šege“. (31, str. 14)

Glavna dejanja so bila: snubljenje, kar je bilo zelo pomembno in je prav gotovo vsebovalo polno strogo določenih dejanj pri tistih parih, ki so jih, kot že omenjeno, ženili starši. Smemo pa vendar upati, da so se, posebno kočarji in posli poročali tudi bolj na svojo roko in brez hudih obveznosti v smislu starih šeg.

Snubači so bili v različnih pokrajinah različno imenovani. Par je moral biti pred poroko trikrat zapovrstjo oklican, medtem pa so se pripravljali na ženitovanjsko gostijo. Ponekod so imeli tako rekoč poklicno osebo, ki je vabila ženinove in nevestine svate in je bila v različnih pokrajinah tudi različno imenovana, včasih tudi tako rekoč uniformirana (npr. pozvačin ali pozavčín na severovzhodu Slovenije, mandírar na Slovenskem Koroškem). Navadno pa sta vabila kar ženin in nevesta vsak svoje goste.

Tudi na pojedini, ki je potekala po ustaljenem redu, so imeli gostje določene dolžnosti in poimenovanja (za vse podrobnosti glej B. Orel, Narodopisje I; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, idr.). Z različnimi določenimi dejanji (kar je v bistvu pomenilo t.im. „stare šege“), so sprejemali nevesto, želeli srečo v zakonu, veliko otrok, se obvarovali hudih duhov in podobnega. Obredna dejanja so bila smiselno in obenem zelo praktično povezana z docela ekonomičnimi.

Ob vsem tem, ko smo že govorili o večjih ali manjših dotah oziroma stroških pri prirejanjih velikih ženitovanj, kaže spregovoriti še o tem, da so ponekod neveste že pred poroko ob vabljenju nabirale darila, še večkrat pa kar na sami svatbi.

Tudi ti načini so bili zelo različni: licitacija za ples z nevesto, prodaja kakšne druge stvari in podobno, nabiranje denarja v jabolko, na krožnik in podobno.

Poroka je bila menjava dobrin, saj sta se prodaja in nakup menjavala na več nivojih. Stroški naj bi se nekako porazdelili med družini ženina in neveste, gosti pa so pravzaprav tudi plačali svoj delež z denarnim darilom. Navadno so na pojedini pobirali še za kuharice, za muzikante, za starešine in še za koga. Dobiček so imeli le člani fantovščine, ki so pobirali odkupnino za dekle, če se je možila v drugo vas.

Iz leta 1876 izvirajo tile podatki: „... Ženin odkuplja nevesto i tod od fantov, preprega nareja se tudi manj bogatim ko na gorenskem. Odkupa dal Milic 10 goldinarjev. Nagel dal za preprego do 5 goldinarjev, revni svatje, ki so prišli po naključju pod isto vrv, pa 14 grošev.“ (75, str. 332/33). Plačilo se je torej očitno določalo po socialnem položaju obeh mladoporočencev, veljalo pa je prav gotovo za stvar časti in ponosa.

Iz več poročil zvemo tudi za stalne goste pri ženitovanjih, ki pa so prihajali nepovabljeni. To so bili mladi fantje iz vasi, verjetno tudi revnejši sosedje, tudi berači, ki so pri vsaki poroki pobrali svoj „davek“, če se je le dalo. Ti obiskovalci so imeli ravno tako svoj obredni pomen in so dejansko spadali v „stare šege“, v resnici pa so ob večjih pojedinah le zastonj prišli do hrane in pijače. Znano je, da so ponekod nastopali tudi v maškarah, obvezno pa je bila z njimi tudi kakšna pustna žival, s katero so zbijali šale na gostiji: brna, kamela, rüsa, kozli in podobno.

O žalostni svatbi nam poročajo Novice iz leta 1846: „... V vasi Šk. na Dolenjskem je bilo 9. dan svečana imenitno ženitovanje. Ko se noč naredi, pridejo fantje iz dveh nasprotnih

vasi na prežo ali voglarit, kar je gerda navada na kmetih. Fantje iz obeh vasi so si že pred žugali pretepati se..." (Ko so se začeli pretepati, so fantje ene vasi pobegnili, fantje iz druge pa so nedolžnega prišleka pobili na tla in ga s kolom tako premlatili, da je drugi dan umrl). Poročevalec takole zaključil zgodbo: "... Da bi se to gerdo voglarjanje ali prežanje per ženitninah skoraj vstavili in tolikim nesrečam konec storili!" (26, str. 36)

Naj navedem še eno svaritev, ki so si jo privoščile Novice skoraj ob istem času: "... Konec pusta se bliža in z njim tudi čas, de bo po kmetih več ženitnin. Pri tacih priložnostih pa kmečki fantje mislijo, de brez streljanja ni pravega veselja, torej s pištolo strelja, kdor le more. Lani v Juvarjim Gradu na Krasu nek tak norec deklico na plesišu ustrelil." (25, str. 28)

To so bile stranpoti, vendar dovolj pogoste, kot bi lahko sodili po objavi v časniku. Vsekakor je pomenilo to, da je bilo pri velikem ženitovanju obvezno (in zaželeno) tudi streljanje in pokanje.

Ob bogatem jedilniku so bili po različnih pokrajinah poznani tudi stalni obredni kruhi, ponekod bogato okrašeni z raznobarnimi okraski, različno poimenovani: ženitovanjska pogača na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem, presneci na Kranjskem, bosman in vrtanik iz Prekmurja, vrtanj iz Bele krajine, podirjanica iz Roža na Koroškem. (57, str. 296–298).

Na vsakem ženitovanju so plesali. Ravno v zvezi s plesom so bile znane šege o prodajanju plesa, o obveznem plesu z nevesto ali katero drugo osebo in podobno. Glede godbe pa so bile tudi razlike, bogatejši so si lahko privoščili tudi ves orkester. Franc Ženica, kapelmajster novomeške mestne muzike v Novicah leta 1857 priporoča, torej objavlja plačano reklamo, vseh svojih 30 godcev vsem tistim, ki si žele dobre muzike na ženitninah. (32, Oglasnik št. 2) Na marsikateri svatbi pa so bili dobri tudi posamezni samouki, tudi potujoči berači, "... lahko pa je godel tudi kak svat na orgeljce in plesa in družega veselja je bilo ravno toliko, kakor za veliko muziko." (74, str. 335/48).

Čeprav se zdi, da stare šege in denar nimajo nič skupnega, bi vendar lahko dejali, da je imel splošen gospodarski položaj kmeta, predvsem njegovo naglo obubožanje in s tem izrazito povečanje t.im. „proletarskih porok“, precejšen vpliv predvsem na kvantiteto ženitovanj.

Paradnih porok po starih šegah je bilo vedno manj, ne zaradi tega, ker bi jih ljudje po nemarnem pozabljali, pač pa zato, ker so si jih težko privoščili. Kdor je imel možnost, da si je privoščil tako ženitovanje, o katerem so ljudje govorili, da je po starih šegah, ta je v skupnosti nekaj veljal, ali vsaj želel veljati. Stare šege so v takšnih okoliščinah postale pomembne zaradi ugleda. Enako tendenco lahko opazimo tudi danes.

Letne šege

Letni prazniki so bili številni in so jih raziskovalci etnologi zaradi lažje preglednosti razdelili po letnih časih, skratka po letnem koledarju.

Prazniki so bili tako rekoč brezštevilni in zelo vprašljivo je, če so jih nekaj res lahko vse praznovali. Vsekakor je obstajala nekakšna vrednostna lestvica, ki je praznike tudi po pokrajinah razvrščala na svoja mesta, in smemo sklepati, da so bili ponekod nekateri bolj drugi manj popularni in spoštovani.

Že po svojem značaju so različni, saj so večinoma cerkveni in jih je cerkev tudi propagirala, vendar pa so nekateri tako očitno poganskih korenin, da jih je tudi cerkev le stežka

posvojila in jim določila mesto v svojem koledarju. Po navadi so jih oznanjali z lece, prav tako pa tudi kdaj pa kdaj prepovedovali. Vsekakor pa so bile tiste šege, ki so bile zvezane z letnimi šegami, veliko bolj neodvisne od družbenega statusa prebivalcev kot tiste, ki so zadevale ključne dogodke v življenju posameznika. A tudi tukaj se je pokazala družbena ureditev, ki je določala mesta posameznim udeležencem v procesu različnih šeg.

Pustovanje

je bila šega, ki so jo poznali po vsem slovenskem ozemlju. Po današnjih ostankih pustnih mask oziroma rekonstrukcijah dogajanj bi smeli sklepati, da je bilo tudi včasih, torej vsaj še v 19. stoletju, pustno veselje in praznik eden največjih kmečkih zabav. Treba je priznati, da je za prvo polovico 19. stoletja malo ali skoraj nič podatkov o kakšnih posebnih ali večjih pustnih norčijah v vaškem okolju. Več pričevanj se javlja šele v drugi polovici 19. stoletja.

Maskiranja oziroma maškaranje je bilo še do nedavnega skrb fantovskih združb na vasi (40, str. 92) in ženske niso smele sodelovati. Različni tipi mask oziroma preoblek so bili značilni za različne pokrajine, vsem pa so bili skupni obhodi po vasi, nabiranje prispevkov v denarju ali hrani in večinoma pokopavanje pusta na pepelnico. Dasiravno se je obrednega obhoda mask-maškar udeleževalo več gledalcev kot neposrednih igralcev, je bil čas v predpustu znan kot čas veselja in norenja in zato tudi ne posebno čislan od cerkvene in posvetne gosposke. To je bil praznik mladine, kjer gospodarji niso imeli kaj iskati: „Brez

3. Orači na Štajerskem, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj, 1890

vednosti gospodarjeve vzame se konj, vpreže v mal voziček i naj naloži Kurent — dedec v plevnici... Poleg voza koraka Kurentovka, tudi ona moledova za jajca. Dajo joj zaprtke itd. V sredo pa vlačijo po babje oblečeni fantje ploh." (75, str. 558/35) Na svojo roko so ponekod župniki poskušali preveliko norenje za pusta omejevati in celo prepovedovati, a jim ni uspelo (75, str. 490/101)

Niko Kuret v svojem obširnem delu o maskah našteje veliko različnih tipov, ki se pojavljajo po slovenskih pokrajinah.

Na Slovenskem Štajerskem — na Dravskem polju, ponekod v Slovenskih goricah — so bili najbolj znane maske koranti z grozljivo usnjeno-kožuhovinasto masko. Koranti so bili nekdanj izključno privilegij tistih, ki so bili že dovolj stari, da so bili sprejeti v fantovsko združbo. Spremljali so jih orači, tajfli, poberači. Današnje maske, ki so ohranile isto karakterizacijo, so brez dvoma tudi po videzu zelo podobne kot v 19. stoletju.

Njihova predstava se je na vsakem dvorišču ponavljala: s plugom, ki so ga vlačili s seboj, so podorali zemljo na dvorišču, posejali repno seme, poskakovali in pobirali darove, ki jih je dal gospodar ali gospodinja.

Na Slovenskem Koroškem so prav tako poznali kamele ali gambele, šimeljna, košuto, glavni igravec pa je bil fant, našemljen v Pusta. Na Koroškem so poznali tudi lik Pehltre, ki je hodila po hišah v dneh pred pustom.

Na Gorenjskem so hodile v pustnih dneh okrog našemljene „šeme“ in „otepovci“ (Bohinj). Najznačilnejša pustna šega na Gorenjskem pa je bilo zažiganje Pusta.

Na Dolenjskem so hodile okrog dobrepoljske „maškare“ in kostanjeviška „šelma“. Znan je bil tudi pustni sprevod in pokopavanje pusta.

V Brkinih so poznali škoromate in škoromatijo. Škoromat je imel leseno masko, ki si jo je moral fant sam izdolbsti. Prav tako so imela lesena obličja pusti iz Drežnice nad Kobari-dom in lavfarji iz Cerknega.

Po navedbah G. Makaroviča so bile lesene rezljane maske na slovenskih tleh v rabi verjetno že od 18. stoletja naprej. Nekaj omemb iz konca 19. stoletja pa je tudi o maskah, ki so jih fantje izdelovali iz platna in usnja. (49, str. 398)

Tudi o pustnih živalih (rūsa ali rusa, gambela, srna, košuta, brna in podobno), ki so nastopale še ob drugačnih priložnostih, so avtentični podatki izpričani šele iz druge polovice 19. stoletja, kar pa nikakor ne pomeni, da so te vrste zoomorfni mask nastale šele tedaj ali celo kasneje. Po izčrpnih primerjalnih raziskavah N. Kureta je dokazano, da so bile te vrste maske tudi na Slovenskem najbolj pogostne in znane (z različnimi imeni) po vsem slovenskem ozemlju.

Preostanki pustnih šeg, vključno s šemskimi tipi in izdelanimi „scenariji“ so še v našem stoletju tako številni in dobro dokumentirani, da je popolnoma gotovo, da se vsa ta množica ni mogla pojaviti šele v zadnjem času. Folklorizirane šege prinašajo poenotenje ali posploševanje po pokrajinah ali celo posameznih krajih šele po drugi svetovni vojni.

Za 19. stoletje bi bilo pač najbolj zanimivo ugotavljati, kako živ je bil med kmečkim prebivalstvom še primarni mitološki element, ki ga posebno ob vraževerju in šegah še radi iščemo po „rdeči niti iz sive poganske davnine“. Kaj so pustne šege, podelitev ali izdelava mask pomenili v vaški fantovski združbi? Kako se je njena vloga krepila ali razpadala, kje in kako je prodiral na vas vpliv družabnih navad iz novo nastalih društev, ki so se s svojimi

obrobji dotikala tudi kmečkega življenja, hkrati pa črpala pobude in želje v glavnem iz meščanskih vrst?

Privlačna bi bila hipoteza, da je individualno močnejši kmečki prebivalec postrevolucijske dobe občutil pustno veselje kot del svoje osebne svobode, brez tajinstvenih magičnih moči in verovanj.

Dejstvo je pač, da je v primeri z ženitovanjskimi šegami, mnogo manj zapisov ali poročanj o pustnih šegah iz ust sodobnikov.

Vprašanje je nadalje, zakaj je tako malo materialnih preostankov, pustnih mask, kalupov, lesenih ali železnih, ki bi nam lahko povedali, kako so se konkretno šemili oziroma opremljali za pusta v 19. stoletju. Analogno šemskim običajem v zgodovini evropskega meščanstva (o čemer dovolj na široko razpravlja Kuret), bi pričakovali, da so se tudi akterji v kmečkih pustnih komedijah (ali tragedijah) skozi stoletja spreminjali. Ali in koliko časa je bila vloga glavnih igralcev in organizacije določena za pripadnike vaških fantovskih združb? Če je bila združba socialno diferencirana, pripadnikom katerega stanu je bilo dano enakopravno sodelovati?

V 19. stoletju je bila odsotnost žensk in otrok pri pustnih šegah (ne pa pri šemskih!) v kmečkem okolju zagotovljena. Vsem je bilo skupno večinoma nabiranje daril v hrani in denarju in obiskovanje hiš, kjer so po svoje zaplesali za dobro letino, za zdravje živine, za srečo in podobno.

O pustu so ljudje dobro jedli, kdor je le mogel in imel, saj so verovali, da se mu bo potem celo leto tako godilo. Ker pa so bili vedno tudi reveži med njimi, ni čudno, če so se bogatini takole zavarovali: „Na Martinovo opoldne juha, govedina, prikuha, praščevina, tudi kopus, potica, včasi krofi — kdor hoče, je ostanke popoldne. Zvečer zaužijejo vsi kavo in grejo prav zgodaj spat. Že ob 7. uri. Ta šega je tudi pustni dan, že zato, da ne pridejo šeme delat nadlego. (74, str. 264/246)

Na Dolenjskem so si ob koncu šestdesetih let 19. stoletja tudi že upali zapreti vrata pustnim šemam, čeravno bi si s tem lahko nakopali težave z letino in živino — magičnih pomenov se zagotovo niso več zavedali!

Maškare ob različnih priložnostih

Neuki ljudje so si velikokrat na svoj način pomagali iz težav, ki so jih imeli v vsakdanjem življenju. Na vse načine so si želeli več sreče in manj gorja. Tudi med letom so se ob različnih praznikih maskirali, da bi s tem vplivali na vse tiste znane in neznane sile, ki so bile v škodo ali v pomoč pri dobri letini, in odpodili različne zoprnije, ki so jim grozile.

Spomladi, v aprilu so po vsej Sloveniji nekdanj praznovali Zelenega Jurija. Ta šega se je najdlje ohranila v Beli krajini in na Slovenskem Koroškem (41, str. 271).

Tudi pri delu so včasih poznali maškaranje. Tako so se s sajami namazale terice, iz leta 1853 pa je poročilo o maškarah iz Savinjske doline, ki nastopajo pri mletvi prosa (44, st. 435)

V Prekmurju so se maškarali pri ličkanju koruze, na Kozjanskem pa so hodili v maškarah na koline.

Druge letne šege

Fantje, ki po svojih letih še niso bili godni za fantovsko družbo, so v 19. stoletju radi hodili po hišah kot sv. Trije kralji. Še iz prejšnjih stoletij obstojajo poročila, da je bilo za koledovanje potrebno prositi za dovoljenje, sicer pa je bilo prepovedano in so udeležence kaznovali. Brez dvoma je šlo za zbiranje prispevkov, preprosto povedano, za beračenje. Še iz začetka 19. stoletja je znan podatek z današnje avstrijske Koroške, da so bili fantje, ki so jih zalotili pri koledovanju, tudi kaznovani. Proti sredini 19. stoletja pa so na koledovanje tudi posvetne oblasti že gledale z drugačnimi očmi in ga dovolile. (44, str. 151) Za kolednike so hodili mladi fantje, ponekod tudi dekleta. Od sredine 19. stoletja je dovolj pisanih podatkov za to šego na slovenskih tleh.

Ko so bile pustne norčije končane, je nastopilo obdobje posta. Slovenski kmet ni bil nikoli tako sit, da bi si iz zdravstvenih razlogov privoščil manj jedače, saj je bila hrana bolj ali manj minimalna tudi za gospodarja, kaj šele za posle ali gostače. Prazniki, ki jih je kmet slavil, so se merili tudi po hrani, ki jim je pripadala. (Glej prispevek G. Makaroviča o prehrani). Vendar je bilo revežu težko dohajati bogatega. Zato so bile najbrž redke družine, ki so si privoščile vse, kar je bilo v navadi.

Praznik, ko naj bi se šibila miza, je bila tudi velika noč. Ko so dekleta in ponekod žene nosile (v okolici Ptuja samo moški) jerbace k žegnu, so bili pokriti z vezenimi prtčki in so skrivali, kaj je notri. Ni bilo pri vseh enako. V 19. stoletju so barvali in tudi že krasili veliko-

4. „Strelanci“, vaški fantje s Planine pod Golico na velikonočno jutro streljajo z možnarji. Okrog 1925, fotoarhiv Gorenjskega muzeja v Kranju

5. Kadilo na Sveti večer, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain, Dunaj, 1891

nočna jajca, pirhe ali pisanice, remenke. Enotnih vzorcev so bila velikonočna jajca v Beli krajini, Prekmurju, v Beneški Sloveniji, posebno lepa so bila namenjena obdarovanju.

Tudi božič je bil praznik, ki je veliko pomenil in je skrival v sebi obilo skrivnosti in obrednih šeg, ki so jih izvrševali različno po raznih pokrajinah. Že za božični kruh, ki je bil tako rekoč obvezen pri vsaki družini (seveda je vprašanje, kaj je obveza v razslojeni družbi revežev), je več izrazov.

Jaslice so na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja splošno poznali in so jih postavljali navadno v bohkov kot. Bile so manj znane in tudi kasneje so se razširile po severovzhodni Sloveniji. V zvezi z jaslicami, ki so po svojem nastajanju rezultat dela bolj ali manj likovno nadarjenih posameznikov, je tudi stalen vezen prtič, ki ni smel manjkati pod njimi. Figure so lahko rezljali, lahko so jih modelirali iz gline in žgali v pečeh, ali izrezovali iz tiskanih pol, ki so se v 19. stoletju že v večjih množinah pojavljale na prodaj.

V 19. stoletju na kmetih takih božičnih drevesc, kakor danes, niso postavljali. Včasih in ponekod so v hišni kot obešali manjšo smrečico, vendar neokrašeno.

Ob praznovanju božiča pa je bilo še pomembnejše opravilo sprehod s kadilom po vseh prostorih v hiši in po gospodarskih poslopih, ki ga je moral opraviti hišni gospodar ali hišna gospodinja.

Prav gotovo se je kmečki človek najbolj družabno razživel pri raznovrstnih šegah in praznovanju. Marsikatero od njih sta podpirali cerkvena in posvetna oblast, ker je bilo pač bolje vedno vedeti, kje bodo in kaj bodo delali ljudje v prostem času. Poleg praznikov so se

kmetje našli tudi pri skupnem delu, ob mašah, posebne vrste sprostitev pa so bila nekdam tudi romanja, žegnanja in podobni shodi. O tem govori poseben sestavek.

Združevanja in prva društva med kmečkim prebivalstvom

V organizirane oblike družabnega življenja so skušali pritegniti posebno žensko prebivalstvo navadno župniki, z različnimi družbami v okviru ene župnije. To so bila v splošnem smislu razmeroma malo pomembna združenja, ki pa so s svojim pojmovanjem, denimo morale, precej vplivala tudi na ravnanje v farni skupnosti.

Kmalu po sredini 19. stoletja so z znanimi političnimi spremembami in ukinitvijo Bachovega absolutizma nastopile tudi ugodnejše razmere za nastanek tim. nepolitičnih društev. Sprva so bila to društva, ki so kljub deklariranemu nepolitičnemu delovanju v svojem bistvu skušala propagirati slovensko nacionalnost. V čitalnicah, ki so bile najzgodnejši primer takih združevanj, so se tudi slovenski tržani in meščani še največ pogovarjali v nemščini.

Sredi leta 1869 je bilo na slovenskem ozemlju že 57 čitalnic, ki pa so praviloma ostale kmečkemu življu zaprte. Nekaj članov iz vrst kmetov je bilo samo na Primorskem in Notranjskem. (15, str. 472) Ta pojav torej za slovenskega kmeta ni bil kaj prida pomemben, kaže pa tudi, da slovenskemu meščanstvu, ki se je v tistem času že zavedalo svoje nacionalnosti, kmet ni pomenil kaj dosti. Obdobje čitalnic se je razmeroma hitro preživelo. Kljub svoji kratkotrajnosti je imelo razmeroma velike posledice v sočasni slovenski literaturi.

Vzporedno s čitalnicami so delovala tudi sokolska društva. Tim. Južni Sokol je bil ustanovljen v Ljubljani že leta 1863, vendar je prišlo do večjega širjenja sokolskih odsekov na podeželju šele ob koncu 19. stoletja in po letu 1900.

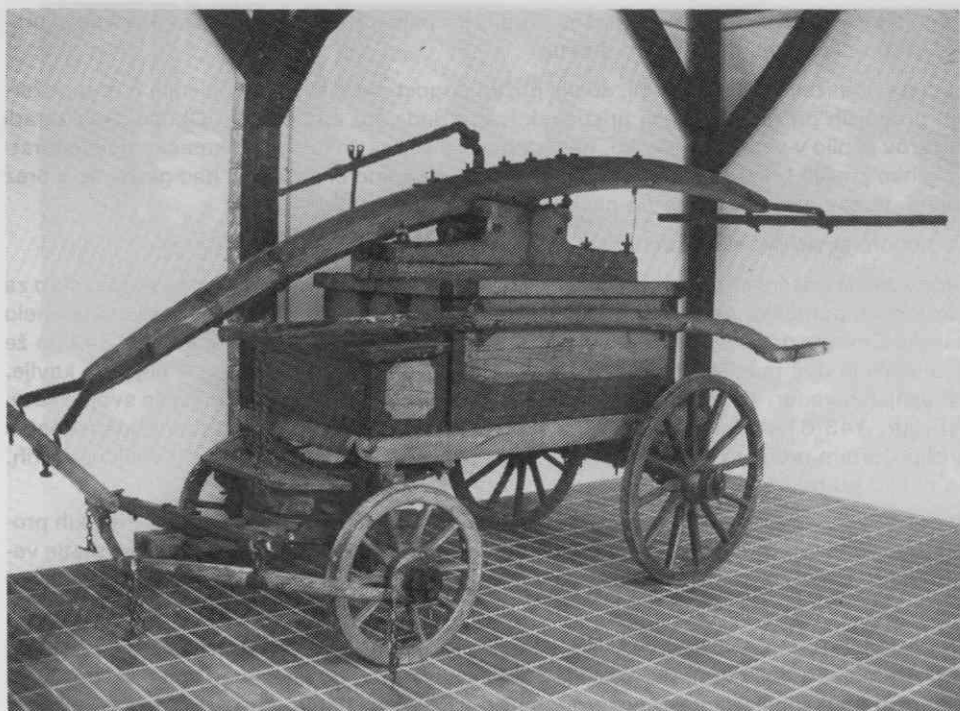
Zanimivo je, da so bila politična društva sprva strogo prepovedana za ženske in mladino. Ti so lahko delovali le v cerkvenih kongregacijah in kasneje v nepolitičnih kulturnih društvih (npr. različnih odsekih prosvetnih društev). Kmečko prebivalstvo je živelo v drugi polovici 19. stoletja tako rekoč mimo vseh političnih društev, ki so jih meščani ustanavljali v mestih in trgih.

Sicer pa je ravno v društvenem življenju najbolj prišla do izraza družbena diferenciacija, saj so bila društva deljena na tista za bolj in tista za manj situirane prebivalce, oziroma se je ta delitev videla pri društvenih funkcijah. Notranja ureditev kateregakoli društva je upoštevala hierarhično lestvico.

Gasilska društva

Ni naključje, da so se prav med kmečkim prebivalstvom v zadnji tretjini 19. stoletja razmeroma hitro in trdno uveljavila nova gasilska društva, formalno tako rekoč državno ustoličena in dovoljena.

Ogenj je bil vedno šiba božja, nesreča in nepredvidljivo dejanje. V sklenjenih mestnih naseljih so bili požari tako pogosti, da so se meščani že razmeroma zgodaj v srednjem veku skušali vsaj delno organizirati, da bi s skupno močjo odvrnili nesrečo. Gašenje ni bilo odvisno toliko od tehničnih pripomočkov, ki so bili primitivni, kot od uspešne organizacije vseh tistih, ki so bili dolžni pri požarih pomagati.

6. Najstarejša gasilska brizgalna, iz Grahovega pri Cerknici, 1836, sedaj v muzeju v Metliki

Občasni izumi, še bolj pa izboljšave, ki so se vrstile od 15. stoletja naprej, so počasi prodirali v mesto. Leta 1518 je augsburški zlatar Plattner izumil uporabno brizgalno, pot do platnenih cevi je bila še dolga, prevoz pa kompliciran in odvisen od mnogočesa.

V 19. stoletju so že poznali brizgalno s sesalnimi cevmi. Najbrž pa so bile take naprave dokaj drage tudi za občinske blagajne. Vsekakor je požarna varnost v glavnem slonela na zasebnih lastnikih hiš, ki so morali imeti predpisano število protipožarnih orodij (vedra za vodo, požarne lestve, požarne kavlje, kadi za vodo). Posebne obveznosti pa so imeli tisti, ki so bili lastniki vozov in vprežne živine.

Po požarnih redih v mestih so bili za pomoč določeni v glavnem „ognja vajeni rokodelci“, za nadziranje in povelja pa mestni sodnik, župan in svetovalci. Tak je bil že predpis v požarnem redu za Ljubljano iz leta 1676.

Skladno z drugimi reformami sta Marija Terezija in Jožef II izdala tudi nove požarne rede in druge odloke. Razdelitev del, pomoč in poveljevanje se ni kaj prida spremenilo: gašenje je še vedno predstavljalo pomembno zadolžitev posameznih obrtniških cehov. Določila hišnim lastnikom so bila poostrena, kazni večje.

Sredi 18. stoletja je „kresijsko glavarstvo za Gorenjsko prvič sprožilo vprašanje, da bi se v Ljubljani ustanovilo posebno gasilsko društvo.“ (3, str. 27 in dalje). Glede na ustaljen red pa meščanom ni bilo do tega, da bi se organizirali v „delovna društva“, ki so bila očitno namenjena rokodelcem in so obenem še za njih pomenila neke vrste prisilo, saj je bilo do-

ločenih cela vrsta kazni za neposlušne. Tudi 25 s palico za tistega voznika, ki se ne bi pravočasno prikazal na določenem mestu.

Tudi na podeželju, ali pa še bolj, so bili požari pogosten pojav. (Za pojasnilo o protipožarnih predpisih pri gradnjah glej prispevek Ivana Sedeja o arhitekturi). Obubožanih zaradi požarov je bilo v vsaki vasi veliko, nenadoma, od danes do jutri se je kmečko gospodarstvo lahko znašlo brez vseh sredstev za življenje, ne samo brez strehe nad glavo, tudi brez živine, vozov, orodja, hrane do naslednje letine.

Za pogorelce so veljali posebni predpisi, posebna dovoljenja za beračenje.

Organizacija gašenja požarov je v vaški skupnosti pač ostala na ramenih sosedov, skrb za gasilske pripomočke pa je bila poverjena posameznikom. Po podatkih iz ankete je imelo naselje Cmurek na Slovenskem Štajerskem v letu 1811 eno brizgalno, v letu 1844 pa že dve veliki in dve manjši brizgalni, 3 sode za vodo, 10 požarnih lestev, 4 požarne kavlje, 26 usnjenih veder. To orodje je bilo v občinski lasti, vsaka hiša pa je imela še svoja vedra. (46, str. 143/61). Lahko domnevamo, da vse občine niso bile tako dobro opremljene s protipožarnim orodjem, dasiravno tudi to orodje ni kaj prida pomagalo pri večjih požarih, če ni bilo pri roki še vira vode.

Posebno skrb za požarno preventivo so uvedli Francozi v štiriletni okupaciji v Ilirskih provincah. Ta skrb je večinoma ostala še po njihovem odhodu. Vsekakor pa so bili kmetje večinoma še naprej več ali manj odvisni od svoje lastne sposobnosti in vzajemne pomoči pri večjih požarih.

Po nesrečah se je število beračev povečalo. V Novicah iz leta 1846 izvemo za 12 skoraj popolnoma pogorelih vasi, pa še ta številka je najbrž nižja od realnega stanja, saj gotovo v časopisu niso zabeležili vseh požarov na Slovenskem v tistem letu.

Ni čudno, da si je Bleiweis v Novicah precej prizadeval, da bi kmete vzpodbudil, da bi se zavarovali in bi imeli ob nesrečah vsaj nekaj odškodnine. Na slovenskem ozemlju so zavarovali v glavnem pri Notranji avstrijski zavarovalnici, ki je imela sedež v Gradcu, ustanovil pa jo je nadvojvoda Janez leta 1828 (45, str. 10), ali pa pri italijanski zavarovalni družbi s sedežem v Trstu.

V letu 1843 so v Novicah objavili Postave pogorelske družbe ali bratovščine sv. Florjana na Štajerskim, Koroškim in Kranjskim. Tekst je bil zelo obširen in ga je bilo potrebno objaviti kar v več številkah (22, str. 61–70)

Razloženo je bilo, kaj je namen te družbe, kako se ocenjuje premoženje in kako poravnava škodo. Glede na splošno raven pismenstva v prvi polovici 19. stoletja pa je malo verjetno, da bi si kmetje sami brali dobronamerna obvestila. Splošna raven požarne varnosti in zavarovanja je bila v tem času odvisna od naklonjenosti cerkvene gosposke, pa tudi zmožnosti in pripravljenosti občinskih uradnikov, vsekakor pa je bil poglobljen in končen vzrok za zavarovanje posameznikov njihovo premoženjsko stanje in prosvetljenost.

Že leta 1848 pa se je v Novicah pojavilo novo opozorilo: „Kmetje, ne pozabite bratovšnje sv. Florjana!... Tak pomoček, se nesreče ognja obvarovati, je asekuracija ali bratovščina sv. Florjana, in zdej se boste zamogli lože v to družvo stopiti, ko bojo desetinske in tlačanske reči poravnane in vam po tem ne bo treba davkov odrajtovati...“ (25, str. 204). Seveda kmetje zaradi odprave tlake in desetine niso prav nič več „zamogli“, kot je pokazal razvoj. Požari pa so bili še prav tako pogosti kot prej.

Razvoj gasilskih društev, ki jih danes še vedno pojmuje kot društva, ki so pisana na ramena kmetov, pa je v drugi polovici 19. stoletja pokazal, da je bilo ozračje večje indivi-

7. Gasilsko društvo v Novem mestu, slikano ob svoji desetletnici, 1886, fotoarhiv Dolenjskega muzeja, Novo mesto

dualne svobode vsekakor primerno tudi za te vrste organizacij. Obenem pa je bila hierarhična ureditev, ki so si jo institucionalizirani gasilci prisvojili, absolutno najbolj primerna za istočasno razslojenost v kmečki skupnosti.

V sedemdesetih in osemdesetih letih pa so ustanavljali gasilska društva iz obrambnih vzrokov, zakaj „... treba je omeniti posebnost, ki je bila lastna le gasilskim društvom na Slovenskem, da je bila namreč večina članov Slovencev, vodilne položaje v njih pa so imeli Nemci in nemčurji. Uradni jezik v društvih je bil nemški. Prvo gasilsko poveljevanje v slovenščini je imel leta 1880 Ignacij Merhar v Ljubljani.“ (3, str. 61)

Po letnici 1869 je bilo prvo gasilsko društvo na Slovenskem društvo v Metliki. V naslednjih dveh desetletjih so gasilska društva kot gobe rasla po Kranjskem, Štajerskem, Dolenjskem, najkasneje na Primorskem.

Vsekakor so gasilska društva pokrivala vse slovensko ozemlje in so v tem pogledu tvorila mrežo enakih ali podobnih društev po vsej Avstro-Ogrski. S svojo notranjo ureditvijo, razdelitvijo na čine, s poveljevanjem, z uniformami je bila to skoraj pol vojaška organizacija. Slovence pa je poživljala še dodatna dejavnost: zavzemanje za uporabo slovenščine, in na ta način se je ta tako rekoč izrazito nepolitična organizacija natančno pokrivala s političnimi zahtevami.

Težko je reči, koliko so se vsa ta dogajanja dotikala, denimo, nekega aktivnega člana, gasilca v manjši vaški skupnosti, ki je po svojih močeh pomagal pri gašenju, osebno pa

predvsem užival ob dejstvu, da je bil član organizacije, ki mu je pripadala svečana uniforma (ki si jo je moral v večini primerov celo sam kupiti), v kateri je blestel na paradah, procesijah, pogrebih ali na gasilskih veselicah.

Gasilstvo se je ob koncu 19. stoletja, torej v začetnih tridesetih letih svojega obstoja od začetnih cechovsko in obrtniško naravnanih posebnosti uspešno preorientiralo na kmečki življenj.

V društvih se je zbirala vaška gospoda: župani, posestniki, gostilničarji, trgovci, čestokrat kar v eni in isti osebi. Za njih je bilo rezervirano predsedstvo, poveljstvo, nadpoveljstvo in kar je bilo še bolj pomembnih funkcij. Aktivne vloge gasilcev (brizgalničar, trompetar, plezavec in podobno) pa so v manjših vaških skupnostih prevzeli kmečki sinovi. V gasilskih društvih so naprej živele šege, ki so jih poznali ponekod na Florjanovo (4. maj), ko so koledovali od hiše do hiše in prepevali razne pesmi.

Pregled društvenih arhivov nam tudi pove s svojimi podatki o članih, prispevkih, funkcionarjih, podpornih in častnih članih, prireditvah, kako globoka je bila socialna diferenciacija v vaškem okolju zadnje četrtine 19. stoletja. Za hlapce in dekline ni bilo niti zanimanja niti prostora na kakršnikoli prireditvi, pa saj si jo tudi niso mogli privoščiti, če so bili vpreženi v delo skoraj dan in noč.

Kmečkim fantom ali obrtniškim pomočnikom, ki so večinoma ostali aktivni člani, je veliko pomenilo, če so bili člani društva. Zato so bili tudi zunanji znaki članstva (uniforma, članska izkaznica, sodelovanje v uniformah pri raznih, že naštetih prireditvah) tako zaželeni in tudi s težavo pridobljeni za večino, saj so si jih morali še sami plačevati.

V zadnji četrtini 19. stoletja in kasneje je nastalo mnogo skupinskih gasilskih slik. Seveda gre za srečno okoliščino, da je bila tehnika fotografije že tako razvita in razprostranjena, da si je že utrla pot tudi na obrobje avstro-ogrske države, dasiravno ni bila poceni. To dokazuje, da so bili dogodki tako pomembni za posameznike, da jih je bilo treba ovekovečiti za sedanost in za prihodnost.

Začetki socialne demokracije so se slovenskega kmeta bolj malo dotaknili, razen če pomislimo na to, da so izvirali prvi proletarci vendarle iz kmečkih vrst in so tako ohranjali še dolgo časa kmečko miselnost. Vendar na podeželje socialno demokratske ideje niso segale.

Ideje socialne demokracije so razširjali bivši Bleiweisovi „rokodelci“. To je bila že zadnja četrtina 19. stoletja, ko se je na podeželju začela največja obubožanost, zadolževanje, izseljevanje in obenem tudi največja socialna diferenciacija. Šele ob koncu osemdesetih let 19. stoletja so se pojavile ideje o kmečkem združništvu, ki jih je zastopal Janez Ev. Krek in ki so prodrle v življenje že pred koncem 19. stoletja. (14, str. 564)

Božjepotništvo, romanja, cerkveni shodi in prazniki

Prav gotovo je bilo božjepotništvo, romarstvo, obiskovanje cerkvenih shodov, zahajanje na žeganje in kar je še podobnih dogajanj ena od svetlejših strani v življenju kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. Priložnosti za tovrstne obiske cerkva je bilo dovolj skozi vse leto. Nekatere cerkve so bile bolj znane kot druge, njihova popularnost pa se je spreminjala. Prosti čas je omogočil kmetom v poznem poletju več popotovanj oziroma več shodov in srečanj.

Božjepotništvo v svojem tisočletnem razvoju ni bilo deležno le hvale in priznanj. Kot vsak drug kulturni element se je s časom spreminjalo, nanj pa so vplivali predvsem neposredni

8. Procesija na Telovo v Novem mestu, okr. 1900, fotoarhiv Dolenjskega muzeja v Novem mestu

udeleženci. Ti so ga tako rekoč gnetli in oblikovali po svoje, kar je povzročilo pri posvetnih in cerkvenih oblasteh večkratne posege, z večjimi ali manjšimi posledicami.

Slovenci so se tako rekoč že „od nekdanj“, kmalu po pokristjanjevanju, udeleževali romanj na daljše razdalje, v večja in znana krščanska središča srednjega in novega veka: Jeruzalem, Rim, Kompostela, Köln, Aachen, Trier, o čemer obstoje pisani podatki. V tistih časih so bili to gotovo podvigi, ki so zahtevali globoko religioznost, vsaj malo pa tudi avanturizma. Poleg tega so včasih romarske poti, ki so trajale (po evropskem ozemlju) tudi po več mesecev in celo let, romarji prehodili ali se prevozili z namenom, da vmes trgujejo, da opravijo mimogrede še kakšen diplomatski posel (80, str. 225–230) in obenem izprosijo milost za nazaj in za v prihodnje.

Znano je bilo, da so Slovenci v skupinah romali v Köln (ali Kelmorajn) že stoletja dolgo, saj so že od 9. do 14. stoletja znani številni romarji, v naslednjih stoletjih pa so bila skupinska romanja Slovencev (ki jih v zapisih čestokrat imenujejo Ogri) vsakih sedem let, vse do leta 1776, ko je bilo z odlokom dunajske dvorne pisarne prepovedano vsako romanje cesarskih podanikov v Porenje. Ta odlok je trajal le slabih trideset let (68, str. 143–213), kar je bila usoda večina Jožefovih preveč radikalnih sprememb.

V zvezi z vsakoletnimi romanji v porenska mesta se je dogajalo cel kup stvari, tako da so taki in podobni odloki prizadeli pravzaprav bolj domačine kot romarje.

Prav ob koncu rednih sedemletnih skupnih romanj se pojavijo poročila nekaterih graščinskih oskrbnikov (68, str. 165, 164), ki večinoma poročajo, da so se v Porenje podajali največkrat kočarji in obubožani ljudje, ki doma niso imeli dela, spotoma so beračili in si s tem celo pridobili nekaj premoženja ob vrnitvi. Prav tako so se z romanjem fantje lahko uspešno izognili vojaščini. Omenjajo tudi tatove, ki da so se močno namnožili in se ponavadi priključili romarjem.

Taki podatki in poročila so bili seveda voda na mlin Jožefu II, ko je pripravljaj odloke v zvezi z ukinitvijo oziroma zmanjšanjem števila samostanov in romanj. Kljub vsemu pa najbrž niso povsem iz trte zviti, dasiravno pravi Jože Stabej v nav. delu takole: „Šele potem, ko je bilo za sedaj že vse končano in se oblateni niso mogli braniti, je zllila za 'ljudstvo vsa od ljubezni in skrbi vneta' gospoda z Gorenjskega v svojih poročilih kresijskemu uradu v Ljubljani leta 1775 kar cele golide objedanja na svoje 'podanike', ki so si bili kdaj upali božjepotiti v Porenja.“ (68, str. 164).

V 19. stoletje je torej cerkev popeljala ljudstvo še z ostankom posvetnih prepovedi in odlokom Jožefa II, ki pa niso prišli do prave veljave niti v času, ko so nastali, še hitreje pa so ponehali po Jožefovi smrti leta 1790. Ljudi, ki so morali po enkrat ali večkrat v Kelmoraj, je bilo vedno manj, so pa zagotovo pridobivali na pomembnosti vsaj po pripovedovanju o svojih dogodivščinah. (Glej podatke o Davorinu Trstenjaku, ki je kot dvajsetletni študent zapisal pripovedovanje kelmorajnskega romarja in spet čez dvajset let sam odšel v Köln na poizvedovanje (68, str. 178). Kasneje so se poredkoma in posamično odpravljali na romanja na daljše razdalje v tuje dežele.

Zato pa so v 19. stoletju poznali vse polno romanj v okoliške cerkvene hrame. Celo v najbolj neugodnem času za božjepotništvo so nastajale nove romarske poti, na primer Mati božja Dobrega srca nad Kostanjevico ob Krki, leta 1777. (42, str. 223).

Na Slovenskem so prevladovali Marijine božjepotne cerkve, sicer pa so častili tudi druge svetnike. Popularnost božjih poti ni bila vedno na isti ravni. Tako so jo nekatere zgubljale, druge pridobivale, vsekakor pa so večje razlike v obiskovanju nastale šele v 20. stoletju. Po podatkih, ki jih lahko črpamo iz literarnih ali dokumentarnih zapiskov slovenskih pisateljev in zapisovalcev, lahko sklepamo, da so bile romarske poti, shodi, žeganja in podobni cerkveni prazniki skoraj enaki ali vsaj zelo podobni v prvi in drugi polovici 19. stoletja.

Še najmanjšo spremembo so doživeli vzporedni pojavi, ki so obvezno spremljali cerkvene shode, tako rekoč posvetna dogajanja, ki pravzaprav sploh niso zadevala religioznega momenta, pomenila pa so stalno in obvezno scenerijo. To so bili kramarji, godci, pijanci, berači, in kar je še takih reči, ki so bili za cerkvene oblasti vedno moteči, a so jih vseeno tolerirali do največje možne mere.

Tudi na romanjih so se zbirali pripadniki različnih družbenih skupin, od gruntarjev in kočarjev, do meščanov in poslov. Do neke meje je bila ta pripadnost označena že s karakterizacijo patrona (nekateri so sloveli za zaščitnike otrok, vojakov, popotnikov, zaljubljenecv, za zaščitnike v boleznih, za živino, za letino in podobno). Še bolj so se romarji ločevali po krajevni pripadnosti, kar najbrž ni vedno izvenelo čisto miroljubno. Tako Trdina pripoveduje o belokranjskih romarjih v Novem mestu, ki da so kradli češplje, sicer pa so vedno nosili s seboj čebulo (75, str. 444/312), drugod pa v zvezi s plesom pove, da „vrtec plešejo posebej Slovenski Štajerci in posebej Dolenjci-domačini.“ (74, str. 38/232).

Romarski shodi so bili v 19. stoletju po vsem sodeč eden najbolj slikovitih in pomembnih dogodkov v sferi družbene kulture in so odzvanjali večplastno tako na same udeležence kot na kraj, kjer so se dogajali.

9. Romarji iz Bohinjske Bistrice na Višarjih, ok. 1900, fotoarhiv Gorenjskega muzeja v Kranju

Thom. Pucher

SAINFITZ-LUSCHARI-ALPE

V času božjepotniških praznikov se je dogajalo toliko stvari, da so s kakršnokoli zakonsko prepovedjo vedno prizadeli preveč komplicirano strukturo trgovine, prometa, ljudskega prava, šeg in vere. Zato se taka prepoved za dalj časa ni uveljavila brez prave prisile. Tako rekoč institucionalizirane funkcije so si sčasoma kljub rahlemu prenehanju ponovno utrle staro uhojeno pot.

Niso želeli prizadeti verskih čustev prebivalcev 19. stol., zaradi katerih so se konec koncev romarji povečini podali na pot, zagotovo pa jih je vodil tudi še kakšen drug vzrok. V najboljšem primeru so torej združevali koristno s prijetnim. Tako se poleg religioznih namenov večkrat navaja kot vzrok za romanje še veselje do sprostitve, do družbe, do spremembe, do spoznavanja ljudi in krajev, do trgovskih poslov in podobno. Jernej Andrejka se spominja svoje matere, ki da si „... je želela več deklet nego fantov, zato je hodila pred vsakim porodom na božjo pot k sv. Ani v Tunjce po punce, a sv. Ana jo je izmed dvanajstkratnih obiskov uslišala samo trikrat...“ (1, str. 26).

Ljudje so romali zaradi zaobljub, zaradi prošenj, iz zahvale, in v tem pogledu jih je prav gotovo vodila prava in trdna vera. Tudi Trdina je v letu 1877 slišal za deklo, ki „... je večkrat rekla, da za denar se nikoli ne bi hotela bog ve kako potruditi, ali za ljubčka pa bi šla po golih kolenih čeprav v Brezje na Gorenjsko.“ (76, str. 923/38).

Vzroki so bili čestokrat bolj naivni, kot si jih je želela cerkev, zato pa so nemara prav ti romarji pomenili tisto število, po katerem so „... vaščani skleпали, za koliko se bode obogatela cerkev...“ (50, str. 340).

Cerkveni shodi so bili na vsak način eden najbolj pomembnih priložnosti za nabiranje prispevkov.

Obiski cerkva ob določenih datumih so imeli več vzrokov, ki za cerkveni koledar niso bili nepomembni, za vsesplošno doživljanje obiskovalca pa so si bili zelo podobni. Taki so tudi spomini različnih romarjev in obiskovalcev, ki opisujejo, kaj vse se je takrat dogajalo, oziroma, kaj vse so takrat lahko videli in slišali. (8, str. 27–98)

Že od nekdaj so imeli v fari največji praznik za obletnico posvetitve cerkve svojega patrona, tim. dedikacijo (78, str. 16–26). Med odloke Jožefa II, s katerimi je skušal omejiti ali celo odpraviti, vsekakor pa zmanjšati praznovanja in prireditve v zvezi s cerkvenimi prazniki, je v letu 1768 spadal tudi tisti, s katerim je prenesel vsa žegnanja na tretjo nedeljo v oktobru, kakor je ostalo do danes.

S tem pa se v praznovanjih kmečkih ljudi ni kaj dosti spremenilo, saj so vse šege prenesli na god svojega patrona tim. patrociniij. Žegnanje so ustoličili navadno na nedeljo, ki je sledila godovnemu dnevu svetnika.

Žegnanje je bilo prav tako eden največjih praznikov v župniji, kar priča izredno bogato besedišče, primerjalna simbolna, opisna imena za skoraj vsako pokrajino posebej: proščenje ali smenj v Prekmurju, cerkvanje na Koroškem, opasilo ali opasilnica na Goriškem in Notranjskem, žegnanje v osrednji Sloveniji, šagra na Primorskem.

Še v 20. stoletje sega žegnanjska šega, da je treba pogostiti vse znance in sorodnike, ki so z obiskom počastili praznik domačega patrona. Iz druge polovice 19. stoletja je opis Josipa Stritarja: „... V srečnem Prileslju se je danes jelo z veliko žlico. Po stari in recimo, tudi lepi navadi, je vabil vsak Prileščan svoje sorodnike in znance, ki so bili prišli na romarski shod, v gôstje...“ (69, str. 35–39). Za udeležence je bilo torej romanje in žegnanje združeno v končni fazi: v pojedini in plesu po cerkvenem opravilu. Tisti domačini pa, ki so vabili na dom, so ocedili hišo in dom, poskrbeli za osebno higieno še bolj kot na navadno nedeljo.

Ne smemo računati, da so se na žegnanje zbrali sami sorodniki in znanci, tako so si tudi tisti, ki niso imeli svojih sorodnikov po vaških hišah, lahko pošteno odteščali. Ni ga bilo žegnanja ali romarskega shoda, ki bi minil brez kramarjev, krčmarjev, vsakovrstnih beračev, padarjev, zobodercev, prodajalcev lastnih ali tujih izdelkov.

V tem posvetnem obrobju cerkvenih dogajanj so si bila enaka tako žegnanja kakor romarski shodi. Še več, ob vseh cerkveno zapovedanih praznikih, ki naj bi jih verniki zbrano slavili, se je nabralo toliko obrobni dogodkov, da so ponekod skoraj prekrili prvotni pomen. Zato se je bila tudi cerkev prisiljena braniti prehudega posvetnega balasta. Iz leta 1878 je takle opis shoda pri sv. Roku: „... Devet krčmarjev, vsak je stočil najmanj po 3 vedra vina (1 vedro je približno 56 l). Kmetiški fantje so divje razgrajali okrog cerkve med službo božjo, tako da je dal župnik cerkvena vrata zapreti. Tudi godcem je vikar prepovedal igrati pred oltarjem poskočnice in marše, pa ga niso poslušali. (76, str. 919/33)

Tako posvetna kakor cerkvena oblast sta večkrat prepovedovali tiste „božje poti, na katerih je prišlo do zlorab, kjer je bilo božjepotništvo povezano s praznoverjem, z vero v magično moč svetih podob, kjer se je božjepotništvo izrodilo v veseljačenje, popivanje in

10. Romarji na Šmarno goro, Franc Kurz v. Goldenstein, fotoarhiv Narodne galerije

navrne pregreške, v brezdelje, v kramarski sejem, v pohujšanje, namesto da bi ohranilo značaj pobožnosti, zbranosti, molitve, spokornosti in verske spodbude.“ (8, str. 26).

Tako niso kaj prida pomagala niti večna opozorila iz ust ali izpod peresa pomembnejših cerkvenih dostojanstvenikov (npr.: Slomškova navodila glede cerkev in romanj).

Shajanje ljudi ob cerkvenih praznikih, pa naj bo to na žeganje ali na romarskih shodih, je bilo v pojmovanju kmečkega človeka vse 19. stoletje praznik, ki jim je pripadal tako zaradi molitve, prošnje in pokore, kot zaradi veselja in drugih koristnih opravil, ki jih je bilo mogoče opraviti spotoma. Zato ni čudna pripomba Trdine, ki nasploh zelo kritično opisuje cerkvene shode, da „... sploh so se jezili tudi vsi drugi ljudje, kaj je začela duhovščina delati 'žegnarjem' napote, zmanjševati slovesnosti in groziti celo z odpravo te starinske šege.“ (76, str. 919/33).

Žeganja so imela svoj ustaljeni čas, navade in število obiskovalcev. Število le-teh pa se je menjalo ne samo zaradi verskih vzrokov (večje ali manjše pobožnosti prebivalstva), ampak tudi zaradi gospodarskih razmer, ki so pogojevale boljše ali slabše kupčije.

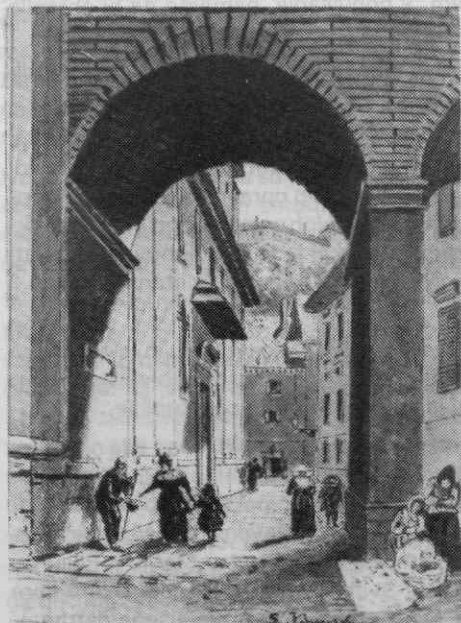
Poleg manjših, tako rekoč lokalnih priprošnjikov, kamor so romali z bližine, so bile nekatere cerkve, ki so imele več veljave, in so jih obiskovali tudi romarji iz bolj oddaljenih krajev. Zelo znana romarska cerkev, kamor so romali iz vseh slovenskih pokrajin, so bile Višarje, prav do srede 19. stoletja, ko si je začela pridobivati sloves vseslovenske zaščitnice brezjanska Marija. Obiskane so bile še Šmarna gora, Ptujška gora, Devica Marija v Polju pri Ljubljani, Dobrova pri Ljubljani, Puščava na Pohorju, Sveta Gora nad Gorico, Svete gore ob Sotli, Nova Štifta pri Ribnici, Olimlje, Zaplaz nad Čatežem (ki je novejšega datuma),

Blejski otok. V 19. stoletju so romali Slovenci zelo pogosto še v Mariazell (ali Marijino Celje).

V Stični je bila v 19. stoletju znana t.im. portna nedelja, ko se je na stiško žeganje raztegnil sejem na tri dni, predvsem za drobnico, konje in govedo, zraven pa so prišli še številni kramarji od vsepovsod. Omenjena portna nedelja je bila pomemben dan predvsem za posle in služinčad. Imeli so ga pravico izkoristiti prav v določen namen: za spoznavanje in navezovanje stikov. Menda so si dekleta že pri pogajanju za službo izgovorila prosto portno nedeljo (42, str. 200). V tem primeru je stranski pomen žeganje popolnoma nedvoumno definiran in uveljavljen.

Ko omenjamo romarje in obiskovalce žegnarij, cerkvenih shodov in podobnega, nikakor ne smemo mimo stalnih, rednih in številnih obiskovalcev-beračev. Imeli so tako rekoč permanentno pravico zbiranje prispevkov in so bili navzoči na vseh podobnih prireditvah.

Berači so bili tako rekoč nujno zlo. Bili so neprijetni za vsako kolikor toliko urejeno skupnost, a oblast si pred njimi v 19. stoletju ni zatiskala oči. Bili so uradno potrjeni, priznani, domači in tuji berači. Imeli so celo različne pravice, razlikovali so se med seboj, a bili so tudi stalni privesek romanj in shodov, semnje in trženj. Če je bilo potrebno, so imeli tudi uradna potrdila o svojem poklicu in dovoljenja za „nabiranje prispevkov“. Njihove pravice so bile torej formalne in neformalne, pridobljene s časom in ljudje so jih upoštevali. Vsak romar, če se že sam ni posluževal takega načina preživljanja, je vedel, da bo dal vbogajme, četudi bo s soldi podprl žganjarja, h kateremu jih bo ob prvi priložnosti nesel berač. Beračev je bilo vseh vrst, saj je bilo tudi vzrokov, da so prišli na beraško palico, dovolj. Tako se jih je gotovo precej nabralo iz vrst starih in onemoglih, poškodovanih vojakov, ki so še pred letom 1802 (ko je bila uveljavljena 14-letna vojaška služba), dobivali skupaj z odpustnico tudi uradno dovoljenje za beračenje, pogorelcev in tistih, ki so z kakršnikoli drugih manj opravičljivih vzrokov pristali na tak način življenja.

11. Berač pred ljubljansko stolnico, Ladislav Benesch, grafika, konec 19. stoletja, fotoarhiv Narodne galerije

Biti berač je sicer pomenilo najnižjo stopnico na družbeni lestvici, vendar pa splošno vzdušje beračem ni bilo sovražno, dasiravno že dolgo ni več upoštevalo še iz srednjega veka izhajajočega spoštovanje tistih, ki so si ubožni način življenja izbrali „po božji in lastni volji“. Ko se je v drugi polovici 19. stoletja zelo poslabšal položaj kmeta, ni bilo nič ne navadnega, da so se ljudje iz vaške skupnosti navadili na tak način življenja. Takrat so se tudi nekoč bogati kmetje čez noč spreminjali v berače.

Dolgovi so v tem času v Avstriji naraščali, dražbe pa so postajale običajne. Od leta 1870 do 1880, torej v 10 letih, je šlo v Avstriji na boben 62.119 kmetij, v naslednjih letih pa še več: 78.093. V letu 1889 je imela Kranjska izmed vseh avstrijskih dežel največ malih prisilnih prodaj, velika posestva so prenekaterikrat prodajali za smešno nizko ceno. (11, str. 8, 9). Večina teh ljudi se je res proletarizirala v mestih, nekaj jih je šlo s trebuhom za kruhom še dlje, nekaj pa jih je odplavilo na socialno dno.

Prav tako je bila družba beračev zadnje pribežališče ostarelih hlapcev in dekel. Splošni socialni čut je sicer nalagal kmetom, da so onemogle posle obdržali na kmetiji, a v neugodnih gospodarskih razmerah so bili ti odveč.

Ljudski glas berače na splošno slika kot pijance in postopače, ki bi sicer še zmogli kakšno delo, a se jim ne ljubi. Včasih pa tudi pri beračih nastane vrednostna gradacija, saj so ponavadi najslabši tisti, ki prihajajo od drugod, ki niso „naši“. Na Dolenjskem so bili najslabši Hrovatarji, Kočevarji in Gorenjci. (74, str. 293/47) Priložnostno so se največkrat ukvarjali z igranjem na kakšen instrument, s prepevanjem, tudi vedeževanjem, kar je marsikomu prinašalo kar lepe „dohodke“ in celo določen ugled v okolici. Bili pa so tudi taki, ki so si s pripovedovanjem zgodb in prebiranjem tiskanih besedil po hišah služili svoj kos kruha in prenočišče. S tem so marsikaterega kmečkega otroka vzpodbudili, da se je z večjim veseljem učil branja.

Nasploh so bili ljudje prijaznejši in radodarnější do domačih revežev, tuje pa so naganjali iz vasi. Iz Sv. Trojice na Slovenskem Štajerskem so se pohvalili v Novicah z novim srenjskim redom, ki je vseboval tudi določila o beračih. Takole pravijo: „... Beračija se v naši srenji ne terpi; domačim ubogim se bo iz srenjskih dohodkov pomagalo, ptujim se pa primerno delo dà, iz ali se pa iz srenje odpravijo.“ Še en člen se ukvarja z nadlego: „... Če pravičen ubožček pomanjkanje terpi, naj se pri županu oglasi, da se mu živeže da in njemu primerno delo oskrbi.“ Primerno delo je v tem primeru pomenilo vzdrževanje srenjskih poti, ki se ga najbrž niso mogli lotiti vsi „pravični ubožčki“. (29, str. 131, 132)

Berače so v bistvu preganjali iz vseh srenj, učinkovite socialne podpore s strani oblasti ni bilo. Za beračenja so bili cerkveni shodi najbolj primerni. Tu je bila organizacija najbolj utečena in je hkrati odvzemala oblasti del njenega deleža v skrbi, skratka pomenila je socializacijo, ki je bila uveljavljena na vseh ravneh: pri beračih, pri tistih, ki so dajali denar in pri oblasti, ki ji je bila s tem odvzeta delna skrb.

Kdorkoli in kjerkoli je v 19. stoletju opisoval cerkvene shode, ni mogel mimo te zvrsti obiskovalcev.

S tem, kdo so bili božjepotniki na daljših romanjih v porenska mesta v časih pred prepovedjo Jožefa II, smo se že seznanili. Jože Stabej sicer trdi, da so poročila graščinskih oskrbnikov grdo opravljanje, ki nima podlage, predvsem pa se oblateni niso mogli braniti. Vendar se pojavlja vprašanje, če so vsa ta poročila iz trte izvita, oziroma le zlonamerna. Ker so ta romanja trajala po več mesecev (najmanj pa dva), je zares sprašljivo, kdo si jih je lahko privoščil, še posebno, če so romale kar cele družine.

Na dlani je, da se ti ljudje niso mogli pohvaliti s trdnimi grunti ali sploh z večjo posestjo, ki bi jo prepustili poslom ali kar tako v nemar za ves tisti čas, ki so ga nameravali prebiti na romanju. Romanje v daljni Kelmorajn je prineslo romarju, če se je seveda srečno vrnil, veliko krajevno slavo in bil je absolutno povzdignjen na hierarhični lestvici. To lahko sklepamo iz številnih ljudskih pesmi, ki omenjajo romarje — vsekakor ne bi zašli v pesem, če bi bilo to nekaj povsem navadnega in nezanimivega.

Dasiravno so številke, ki jih navaja Stabej za romarje v posameznih sedemletnih romanjih v Porenje, prav impozantne in pomenljive (leta 1713 je prišlo v Köln 306 slovenskih romarjev, leta 1720 350 do 400 romarjev, leta 1727 109 romarjev in tako naprej), ob prepovedi Jožefa II to vendar ni moglo prizadeti večjega števila prebivalstva. Je pa popolnoma razumljivo, da kakršnokoli premikanje prebivalstva na take razdalje in za daljše čase gotovo ni bilo po volji gosposki. V 19. stoletju so popotniki za Kelmorajn še vedno vzbujali pozornost. Vprašanje pa je, če bi se romanje na vsakih 7 let še vedno tako vneto ponavljalo, četudi bi ne bilo za nekaj časa prepovedano. Napoleonove vojske niso bile pomirjujoče za tiste, ki so se le odpravili po svetu.

Božja pota na domačih tleh so tudi v 19. stoletju lahko trajala po več dni ali tednov. In ravno tako je spet vprašanje, kdo se jih je lahko udeleževal. Preprosti kmečki ljudje so bili bolj pobožni in so se bolj pogosto odpravili na božjo pot. Vendar pa so prav tako povsem upravičeni pomisleki, da božjepotništvo ni bilo ravno najbolj priporočano ali priljubljeno pri kmečkih gospodarjih z večjo posestjo in večjo družino. Kdo si je pa lahko privoščil, ne glede na dneve, ko ni bilo večjih kmečkih del, odhod od hiše za nekaj dni, če je le bilo v hlevu nekaj repov? Tudi božja pota so imela svoje stalne obiskovalce. Izjema so bile seveda le večje zaobljube ali pa obisk najbližjih cerkva, kar ni vzelo veliko časa.

Iz leta 1845 je članek v Novicah z naslovom Od družine. Neznani avtor v treh zaporednih številkah moralizira o delovnih gospodarjih in njihovih navadah, življenju njihovih družinskih članov, hlapcev, dekel, o vzgoji otrok, prav ob koncu pa se mu pritakne še tole: „... Cerkev ima jo za to, kar so — za božje hiše; in družini je perpušeno si po željah ob nedeljah in praznikih dušo per božji službi okrepečati. Na božjo pot se od tih dveh hiš le malo hodi. Lipovšek rad reče: Premnogi pravi, de gre na božjo pot, pa gre le Bogu na pot; če gre od doma še kaj pobožen, pride rad brezbožen domu...“ (24, str. 150).

Vprašljivo je tudi, koliko so bila romanja v 19. stoletju še skupni družinski praznik. Da so se radi združevali po župnijah, je znano, prav tako več avtorjev tudi omenja, da so romarji radi plesali vrtec in prepevali romarske pesmi (58, str. 80), včasih tudi kakšne drugačne pesmi, manj pobožne. Tedaj so se radi združevali po skupinah. Skupino so ponavadi tvorili verniki ene župnije, vodil pa jo je nekdo, ki je znal pevske viže.

Ob pojavu romarstva navadno omenjamo še votivne podobe. Res je bilo 19. stoletje na Slovenskem tudi čas, ko je prišlo do kvantitativne širitve tega pojava, obenem pa tudi do njegove spremembe.

Darovanje podob cerkvi v zahvalo ali v priprošnjo se je pojavilo najprej v Italiji že v prvi polovici 14. stoletja. Širilo se je v latinsko cerkvene evropske dežele, na Slovenskem je ohranjena najstarejša votivna slika z letnico 1599 v cerkvi v Kobarjih pri Mozirju. (49, str. 117).

V 16. in 17. stol. so bile votivne podobe skoraj izključno stvar plemičev, duhovščine in bogatih meščanov. Šele v 18. stol. je po sklepanju glede na ohranjeno gradivo, darovanje votivnih podob že zašlo tudi med kmečko prebivalstvo. Primerki z upodobitvami figur s kmečkimi nošami ali prizori s kmečkega življenja so tako redki, da lahko rečemo, da je bila to še navada, ki je bila tako rekoč rezervirana za višje družbene sloje. V primeri s sosed-

njimi avstrijskimi in nemškimi deželami (36, str. 88) je ostalo na slovenskem ozemlju za nemarljivo malo votivnih podob, pa naj so plemiške ali meščanske iz 17. in 18. stoletja, ali pa kmečke iz 19. stoletja.

Podobe, ki so v 19. stoletju izhajale večinoma iz domačih podobarskih delavnic (82, str. 47, 48) so bile verjetno tako drage, da so bile predrage za večino romarskih popotnikov. Kdor pa si je tako podobo le lahko privoščil, se je v enaki meri, kot se je hotel zahvaliti za izkazano mu milost božjo, tudi želel izkazati se pred svojimi sovaščani in ostalimi obiskovalci romarske cerkve.

Okamenele in za naš čas naivne podobe ljudi, živali in arhitekture imajo podoben razstavn pomen, kot so ga imele pozerske fotografije ob svojih prvih začetkih.

Seveda je to le ena od razlag, ki ne upošteva religioznega momenta, ki je vsebovan v zahvalnih podobah, ki razlagajo nesrečo in čudežno božjo pomoč.

Ob tako majhnem številu ohranjenih votivnih podob (82, str. 23), govorimo o slikanih podobah, večinoma na platno in les, redkeje na steklo, ni mogoče misliti, da je to samo slučajnost. Navada, ki je prišla med kmečke romarje iz duhovniških, plemiških in meščanskih vrst, je bila še vedno tako dragocena in draga, da se verjetno samo iz tega razloga ni bolj množično razširila po slovenskih cerkvah.

V 19. stoletju so kmetje, po slikah sodeč, prosili ali se zahvaljevali v glavnem za osebno zdravje ali za zdravje svojih družinskih članov. V 18. stoletju pa od ohranjenih slik prevladujejo prošnje za živino. (49, str. 120) Ob koncu 19. stoletja začno slikane votivne podobe nadomeščati s cenejšimi barvnimi tiski, ki jih po svoje opremljajo z napisi. Ta razvoj traja v današnje dni.

Romarji in obiskovalci cerkva so v 19. stoletju pogosto darovali tudi votivne figurice. Tudi ta pojav se je med kmečko prebivalstvo razširil iz višjih družbenih plasti. Figurice so bile lahko ulite ali ročno modelirane iz voska, rezljane iz lesa, ulite iz srebrne pločevine ali iz železa. (49, str. 122 in dalje) Predstavljale so konjička, kravico s teličkom, ovco, prašička, dojenčka, molivca in molivko, krastačo, par oči, roko, nogo in srce. Figure živali so darovali zaščitnikom teh živali. Najbolj znan je bill gotovo sv. Štefan kot zaščitnik konj.

V družinskem proračunu je nakup teh figuric gotovo predstavljal precej manjši strošek od votivnih podob. Figure iz voska so izdelovali lectarji in svečarji.

Šolanje in znanje

Kaj je pomenila šola preprostemu kmečkemu prebivalcu slovenske vasi v 19. stoletju?

V veliki večini mu je pomenila prisilo, nebodigatreba, ki poštenemu človeku krade čas in denar, odvrča otroka od dela, staršem pa nalaga dolžnosti pri preživljanju lenih učiteljev. To je najbolj splošna ugotovitev, ki pa je spet tako splošna, da ne more veljati ne za vse prebivalce ne za ves obravnavani čas.

V 19. stoletju se je prav v zvezi s šolo in šolanjem zgodilo veliko pomembnih in ključnih stvari, ki so privedle do velikih sprememb v številu opismenih ljudi ob koncu 19. stoletja. Seveda to ni karakteristično samo za Slovence, zadeva vse narode v avstroogrski monarhiji, ki so se ravnali po tamkajšnjih zakonih.

Za uvod samo nekaj splošnih podatkov o razvoju (6) šolstva.

V 18. stoletju je jezuitsko šolstvo kot organizacija doseglo svoj višek in svoj padec. V Ljubljani je bilo takrat od 500 do 800 dijakov, od katerih je bilo približno tretjina do polovica plemiških sinov, ostali pa so bili meščanskega porekla. Jezuitski red je bil uzakonjen leta 1773, s tem pa se je končal tudi sistem jezuitskega načina šolanja. Avstrijska vlada je že v naslednjem letu, 1774, izdala temeljni zakon iz tega obdobja — Splošno šolsko naredbo, s katero naj bi bilo načelno rešeno najosnovnejše šolanje širokega kroga prebivalstva. Vsekakor pa je bilo tudi to šolanje kmečkih prebivalcev določeno predvsem do tiste stopnje, ki naj bi ustrezala obzorju in razumevanju čedalje bolj potrebne plasti delavcev. Naraščajoča industrija je delovno silo rekrutirala iz delavskih-tlačanskih vrst.

Po zakonu so bile torej ustanovljene naslednje šole: na podeželju trivialke, v mestih pa glavne šole in normalke. Okrog leta 1790 naj bi bilo na celotnem slovenskem ozemlju nekaj nad 8000 učencev, šole pa so bile razporejene takole: trivialk je bilo: 5 na Tržaškem, 5 na Goriškem, 12 na Slovenskem Koroškem, 56 na Kranjskem, 58 na Slovenskem Štajerskem in 10 v Prekmurju. V mestih so bile normalke v Trstu, Gorici, Celovcu in Ljubljani. Glavne šole so ustanovili v Beljaku, Velikovcu, Novem mestu, Mlinu pri Bledu, Kamniku, Idriji, Celju in Mariboru. Poleg vseh teh šol, ki jih je predpisoval zakon, je bilo še nekaj deklinskih samostanskih šol v Trstu, Gorici, Celovcu, Ljubljani in Škofji Loki.

Leta 1784 je izšel odlok Jožefa II, po katerem je bilo treba učencem trivialk delati za nadaljevanje pouka na gimnaziji sprejemne izpite, treba pa je bilo plačati tudi šolnino. Popolnoma razumljivo je, da se je s tem ustvarila za pripadnike nižjih družbenih plasti nepremagljiva ovira za nadaljevanje šolanja.

Za tako imenovano „umno gospodarjenje“ je bilo dovolj pripeljati prebivalstvo vsaj do tiste stopnje, ko so lahko brali in pisali. Vsekakor se je izkazalo pozneje, da je tudi to šolanje komajda pustilo kakšne sledi v človekovi izobrazbi. Po zakonu je bilo sicer splošno in obvezno, niso pa bile predvidene nobene kazni za izostajanje od pouka. Kmečki otroci naj bi povečini hodili k pouku v neproduktivnem zimskem času in slabem vremenu, ko so jih starši lahko pogrešili pri domačih delih.

Dasiravno se zdi, da so spremembe, ki so nastale po sprejetju šolskega zakona leta 1774, spravile šolstvo v državne roke (ker so pač prenehali jezuiti kot usmerjevalci šolskega procesa), so vendar z novim šolskim zakonom leta 1805, ki je trajal z različnimi dopolnitvami vse do 1869, ponovno zaplaval v že preizkušene vode: vodstvo in nadzorstvo vseh osnovnih šol je spet prišlo pod cerkveni in duhovniški vpliv. Župnik je tako postal neposredni nadzornik šole v župniji, višje nadzorne instance pa so bili dekani in škofijski šolski nadzorniki. Reformiranje šolstva v kratkem obdobju Ilirskih provinc (1809–1813) ni pustilo praktično nobenega vpliva na kasnejše osnovno šolstvo. Pomen teh reform sploh ni dosegel kmečkih plasti. Francozi so namreč namesto prejšnje organizacije trojnih različnih šol: trivialk, normalk, gimnazij, zasnovali enotno štirirazredno osnovno šolo. Štirirazrednice naj bi bile praviloma v vsaki občini, iz njih pa bi imeli učenci možnost prestopa na gimnazijsko ali strokovno šolo brez kakršnihkoli omejitev. V tem smislu je bila reforma seveda v prid nižjim plastem, vendar nerazumljena in predvsem prekratka.

Še bolj pa je šolstvo za časa Ilirskih provinc zgubljalo simpatije, ker so organizacijo šol in preživljanje učiteljev oblasti obesile na občine, ki so se v okupacijskem času ubadale že s povečanimi davki. Šolniki so tako kot zajedalci občine izgubljali še tisto malo spoštovanja, ki naj bi ga bili deležni v vaški skupnosti.

Univerza, ki so jo pod imenom „centralne šole“ ustanovili Francozi v Ljubljani, leta 1810, je dala poudarek Ljubljani kot središču Ilirskih provinc, sicer pa je zaradi svoje kratkotraj-

nosti pomenila samo bežen intermezzo brez kakršnegakoli vpliva na nadaljnje izobraževanje Slovencev. Vsega skupaj so centralne šole šteje v začetku prvega leta 300 študentov, med njimi je bilo dve tretjini Kranjcev, med temi sorazmerno več Gorenjcev in Idričanov kot drugih. Na teologiji so prevladovali kmečki fantje, na inženirstvu-arhitekturi obrtniški sinovi, drugod je bila približno polovica kmečkih sinov. (6, str. 50).

Po odhodu Francozov so Avstrijci ponovno uvedli isto mrežo osnovnih in drugih šol, nove pa so postale tim. ponavljalne ali nedeljske šole, ki so postale obvezne za dečke in deklice od 12. do 15. leta.

Položaj šol in učiteljstva je bil torej do srede 19. stoletja nekako zapisan in urejen na papirju do tistega nivoja, ki je ustrezal načrtom razvijajoče se družbe. Vsekakor že s samim sistemom denarnega vzdrževanja ni vzpodbujal k rasti in širjenju.

Z novim šolskim zakonom 1869 so šole postale državne in deželne. V letu 1870 pa je bilo vsaj za prihodnost poskrbljeno tudi za učiteljski kader. V Ljubljani, Celovcu, Mariboru in Kopru so bila ustanovljena učiteljišča. Od tedaj naprej se je ugled šole in učitelja začel počasi spreminjati tudi med kmečkim prebivalstvom.

Pred tem so se namreč za učitelje izobraževali na pedagoških tečajih na normalkah. Vsekakor pa je bilo dosti več „neregularno“ šolanih samozvanih učiteljev, ki so bili sicer izučeni obrtniki, odpuščeni vojaki in podobno in so se ravnali po reku: Med slepimi je enooki kralj.

Tudi šolske zakone in odloke je kmečko prebivalstvo najprej spoznalo kot prisilo: neposredno so kmeta prizadeli obvezni prispevki za gradnjo ali vzdrževanje šol in prispevki v denarju ali naturalijah, ki jih je bil dolžan odšteti za učitelja.

Najpogosteje se je kmet-tlačan v svojem življenju srečeval z enim samim zares šolanim človekom, to je bil župnik ali kaplan. Kot šolanega človeka je morda priznaval še pisanja zmožnega grajskega upravitelja, grajski gospod pa ni bil več predstavnik šolanih ljudi, ampak predstavnik absolutno višjega razreda, ki si je za to vrsto dela (pisanje, branje) lahko najel uslužbenca.

Zmožnost branja in pisanja so še v začetku 19. stoletja kmetje v veliki meri povezovali z različnimi čarovniškimi posli, zagovarjanjem in podobnim. Zanimivo pa je, da so to zmožnost najčešče povezovali z ljudmi, ki so hodili v visoke šole, kar naj bi pomenilo, da so se šolali za gospoda. Težko bi našli primer, da so za čarovnij in raznih ukan zmožnega imeli npr. vaškega učitelja ali organista. Določen strah pred učenostjo ni pomagal učiteljem, da bi si s tem priborili kaj višji status med vaškim občestvom.

Poklic učitelja na hierarhični lestvici kmečkega prebivalstva ni kaj dosti pomenil niti na začetku niti na koncu 19. stoletja, kljub temu da se je število šol ob koncu stoletja že bistveno povečalo, s tem pa tudi število pismenih.

To nehvaležno in slabo plačano delo so ob koncu 19. stoletja v večjem številu opravljale tudi ženske.

Šolanje je v začetku 19. stoletja kljub zakonskim določilom zajelo manj kot polovico šoloobveznih otrok. Generacija, rojena še v 18. stoletju, je bila torej na podeželju še bolj ali manj nepismena. Tem staršem se je redko posrečilo, da so si dopovedali, da je dobro in nujno za njihove otroke, da hodijo v triletne šole, kjer naj bi se naučili branja in pisanja. Redki izobraženci neduhovniške smeri so sicer izhajali iz kmečkih vrst, a njihova pot je bila po odhodu v šole za sorodnike in sovaščane zavita v skrivnost. Vprašanje je, če sta skrivnost ali radovednost vzbujali tudi spoštovanje. Dovolj je pisanih dokazov v slovenski bele-

Per pisanji mora život nekoliko naprej
 pripognen biti in na levi rami počivat
 desna stran mora več kakor leva od
 mize držana bit. Per pisanji mora
 život nekoliko naprej pripognen biti
 K. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 0.

V Ljubljani 2. Kimovca 1857. *Činčija Matelij.*
 von Sch. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1.

Siebar mit den Süßen gestreift als
 mit der Zünge. Man soll viel wissen mit
 wenig sagen. Siebar mit den Süßen
 gestreift als mit der Zünge. Man.

Schnepper von 2. Ljubljana 1857. *Joseph Matelij*
 von Sch. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1.

tristiki in spominih, ki pripovedujejo, da so učenost in prebiranje knjig najpogosteje povezovali s črno magijo, s pojavi vraževerja in konec koncev s strahom in nelagodnostjo.

Učitelj po svoji izobrazbi ni bil enak duhovniku, dasiravno tudi za večino duhovnikov v prvi polovici 19. stoletja ne moremo pričakovati, da so se po župniških naseljevali kot eruditi. Župnikova moč ni delovala s stališča izobrazbe, ampak s stališča cerkve, cerkvene hierarhije. Kmetje so cenili njegovo moč, cerkveno oblast in ne znanje. Spoštovanje, ki so ga preprosti kmetje gojili do „gospodov“, je bilo morda enako, če ne včasih celo večje, kot so ga občutili do zemljiškega gospoda.

Pri tem pa je bilo pomembno še nekaj: plemič oziroma lastnik zemlje je bil v fevdalni dobi po svojem poreklu tako oddaljen, da si kmet ni mogel na noben način predstavljati, da bi se mu lahko približal kot enakovreden. Župnik pa je bil lahko eden izmed njih. Redko sicer, a z „božjo pomočjo“ je lahko prišlo celo do tega.

Spoštovanje, ki so ga najožji sorodniki izkazovali celo študentom teologije, se ni dalo primerjati najbrž z nobeno vrsto spoštovanja. Od tod tudi odrekanja lastnim sinovom, če so izstopili iz semenišča, kar se je dogajalo še vse 19. stoletje. (60, str. 235 in dalje)

Določeno vrsto intelektualca so v pretežno kmečkem okolju pomenili tudi razni graščinski in sodnijski pisarji, ki so bili zaposleni pri gosposki. Kmet se sicer ni želel ukvarjati s pisanimi dokumenti, a je bil vendar prisiljen kdaj pa kdaj uporabljati tudi take stvari. V prvi polovici 19. stol. so se s tem srečavali povečini pri oporokah, pri pisanju ženitovanjskih pisem, verjetno pa manj pri raznih pravnih. Z ukinitvijo fevdalnega reda in novo upravno razdelitvijo pa je prišlo tudi na tem področju do sprememb.

Za Slovence vprašanje izobrazbe ni bilo povezano samo s šolstvom in osvojitvijo najbolj osnovnega znanja. Za kakršenkoli napredek oziroma komunikacijo z ljudmi zunaj njihove družbene strukture je bilo potrebno poznati tudi nematerin jezik, nemščino ali italijanščino. Znanje jezika je bilo tako rekoč kot privilegij omogočeno v teh časih le vojakom, trgovcem, rokodelcem, tistim pač, ki so se ga naučili po sili razmer, ki so bivali ali potovali po nemško ali italijansko govorečih krajih. Prav tako je bilo najbrž delno znanje tujega jezika omogočeno tudi poslom, ki so služili v meščanskih in plemiških družinah. Uporaba nemščine po kmetih gotovo ni bila udomačena v pogovornem jeziku, sicer pa pri uradnih aktih do nje niso imeli kaj prida drugačnega odnosa, kakor sploh do pisanja, oboje jim je bilo tuje in neznano.

Od srede 19. stoletja je institucija notarjev prevzela posle bivših grajskih in sodnijskih pisarjev. Njihovo število pa je bilo omejevano in je bilo leta 1857 naslednje: Slovenska Štajerska je imela 69 notarjev, Slovenska Koroška 21, Kranjska 19 in Gorica z Istro in Trstom 40 notarjev. (32, str. 253)

Notarji so v hierarhiji sodnih uradnikov verjetno predstavljali tisto plast pismenih ljudi, ki je imela seveda natančno določena in dovoljena opravila in je bila kmetom, neukim nemščine in pisanja, še najbolj pri roki. Ne glede na to, kakšne šolske kvalifikacije so bile potrebne za dosego tega stanu, je moral biti to poklic, ki je privabljal več izvrševalcev kot jih je lahko dobilo dovoljenja. V istem letu (1857) je namreč članek v Novicah tudi svaril pred nepravimi notarji, ki da se množe, a nimajo pravice izvrševati tega poklica, zato se njihovi izdelki ne bodo upoštevali.

Za te vrste pisarjev smemo domnevati, da so se rekrutirali iz vrst nekdanjih vojakov, obrtnikov, šolnikov in podobnih, ki so z nižjo ceno konkurirali uradnim notarjem.

Glede na podatke, ki jih razberemo iz spominskih zapisov slovenskih pisateljev ali drugačne vrste izobražencev, ki so bili sprva namenjeni duhovniškemu poklicu, pa so se kasneje posvetili odvetništvu (60, str. 240 in dalje), lahko sklepamo, da tudi odvetniški poklic pri kmetu ni imel prave veljave. Toliko časa, dokler kmet ni vedel, kaj mu piše na papirju, je gotovo, da je bil nezaupljiv in nejeveren. V drugi polovici 19. stoletja, ko se je, denimo, že kot samostojen gospodar, večč pisanja, pogosteje srečeval z notarji in odvetniki predvsem pri manj prijetnih dogodkih (pobiranju davkov, rubežu, dražbah), mu je verjetno to bolj oblikovalo sliko o tej vrsti izobražencev. Pojem „škrica“ je izzvenel v absolutno negacijo šolanja in v splošni zavesti ni pripomogel k temu, da bi kmeta vzbudil k šolanju lastnih otrok zaradi neke splošne koristi, ampak le zaradi izboljšanja položaja posameznika.

Iz mnogih t. im. „ljudskih modrosti“, rêkel, verzov, upodobitev je pojem „škrica“ istoveten s pojmom nepoštenega človeka. Dokler je bilo nepismenosti več kot pismenosti, je bilo vse tisto znanje, ki so si ga ljudje lahko pridobili iz knjig, sumljivo, nepriljubljeno in strah vzbujajoče.

Če opazujemo (proučujemo) razvoj odnosa do šol, do znanja in do položaja šolanega človeka v kmečkem okolju, bi se bilo potrebno ustaviti ob najpomembnejšem dejanju za kmeta, ob zemljiški odvezi v letu 1848. Ali je imelo to dejanje sploh kakšen vpliv na kmetovo dožemanje svojega lastnega spremenjenega položaja, na njegovo spremenjeno samozavest?

Do leta 1848 govorimo o fevdalni ureditvi na naših tleh. Podložniki so, ponekod bolj, drugod manj, trpeli zaradi davkov in obveznih del. Zato so po letu 1848 osvoboditev od tlake verjetno doživeli kot največjo spremembo, odkupa pa v bistvu še niso dojeli, saj je bilo plačevanje le-tega raztegnjeno na več let. V teh letih po letu 1848 se vrste objave v Novicah, ki pozivajo bivše podložnike različnih gospodstev, naj do tega in tega datuma plačajo zaostale obroke, sicer zapadejo rubežu. (27, str. 90)

Kmetje so z odkupom zemlje povečini zapadli še v večjo revščino. Občutek, da niso več dolžni odrajtovati svojemu gospodu tlake in desetine v denarju in naturalijah, pa se je vendar moral poznati tudi na njihovi samozavesti. Tako vsaj danes sklepamo.

S tem v zvezi naj bi bil tudi odnos do šol, dostopnost šol in spoznanje kmetov, da je šolanje tudi za njihove otroke koristno.

Glede na mizerno stanje šolstva v prvi polovici 19. stoletja lahko sklepamo, da je bil učitelj tedaj na najnižji hierarhični stopnji vrednostne lestvice za izobraženstvo. Kmetje pravzaprav niso vedeli, kaj početi z njim. Navadno se je moral preživljati še z dodatnim delom, o čemer pričča vrsta zapisov, tudi upodobitev, vsekakor pa je bil oziroma naj bi bil v oporo in pomoč cerkvenim oblastem.

Nedeljske ponavljalne šole so bile pri kmetih veliko bolj v čisljih, ker so bile predvsem krajše, obenem pa so starši pričakovali od njih pomoč prav pri svojem starševskem delu: učenju krščanskih resnic in navajanju na krščansko pokorščino, kar naj bi otroke spravilo na pravo pot pridnih in pokornih. Kljub temu bi bilo mogoče misliti, da je vendar vpliv župnika in kaplana izviral predvsem iz njihovih položajev v cerkveni hierarhiji. Z raznimi potrdili, ki jih je izdajala cerkvena gosposka, predvsem pa z javno kritiko, ki si jo je cerkveni gospod lahko privoščil z lece, je njegova oblast postala neke vrste prisila v kmetovem življenju.

Če se povrnemo v prvo polovico 19. stoletja, ki jo je kmet preživel v odvisnosti od zemljiškega gospoda, bi se veljalo ozreti še na nekaj zanimivih podatkov, ki si jih je zapisal Trdina v sedemdesetih in začetku osemdesetih let. Pričajo nam, kako so kmetje sprejemali samostojnost oziroma kako so se po (komaj!) dobrih dvajsetih letih spominjali tlačanstva.

Ker so večino nekdanjih tlačanskih del opravljali (pri premožnejših kmečkih posestnikih) posli, ženske in otroci, je bila tlaka v resnici dvakrat manjvredno delo: ker so ga opravljali manj pomembni ljudje in ker ni bilo plačano. Zato ni čudno, da se pri opravljanju tlake, kjer se je to pač dalo, niso preveč trudili in Trdina je zvedel naslednje: „...Na tlaki naučili so se ljudje kleti, kvantati, kurbati se in lenčariti.“ (75, str. 461/36), ali: „...Tlačanov se je še bog ognil, tako so kleli in kvantali. Pri njih se je le grdobij naučila.“ (75, str. 491/109).

Po takih izjavah bi lahko celo mislili, da so bili tlačani ena od plasti v vaški skupnosti enakih, v resnici pa bo najbrž veljalo, da je bilo to le posledica vrednotenja prisilnega in neplačanega dela. Tudi naslednja izjava, ki se ji Trdina čudi, ni nenavadna: „... In vendar je bilo včasih bolje ko zdaj, v veliki potrebi dobil je kmet pomoč pri graščaku, zdaj nima nič. Noben kmet nima zato več premoženja, da je podložnost nehala. Koliko večji so zdaj davki...“ (75, str. 456/4).

In koliko je bilo kmetov, nekdanjih podložnikov, ki so si v časih, ki so sledili, naivno želeli, da se vrnejo njihovi gospodje? Komu in za koliko je zrasla samozavest, ko ni bilo treba več hoditi ali pošiljati svojih ljudi na tlako?

Kmet je bil kmet in ni bil ne gospod niti ni bila njegova žena gospa ali hči gospodična. Kdaj se torej dogodi, da si kmetje sami priznajo, da tudi njim (seveda ne vsem, le gospodarjem z imetjem ali z izbranim položajem v skupnosti) pritiče naslov zgornjih plasti? Približno 30 let za tem ima Trdina zapisano: „... Andrejenu punco zval pop na oklicu gospodična. Do zdaj je bilo to obično le za uradniške in patriške uskanec. Gospoda godrnjala na popa.“ (75, str. 537/88). Prav tako se mu je nekako v istem obdobju zazdelo, da se dogajajo spremembe tudi pri porokah: „... Popi zdaj zelo vičejo poročevaje ženina in nevesto. I to (je) novo. Marsikateri Dolenjec čuti se žaljenega, ako ga tičeš. Veli, da je čast vikanja plačal oženivši se, da mu gre kot kupljena pravica, ne kot priljudnost.“ (75, str. 537/89). Zapisiki so iz začetka osemdesetih let 19. stoletja in seveda ne morejo povedati, če se je kaj podobnega dogajalo še kje drugje in ne samo na Dolenjskem. Vsekakor pa kaže, da se je kmetova samozavest v tridesetih letih po zemljiški odvezi dvignila tudi na tem tako počezporednem področju.

Občutek, da je znanje pisanja in branja nujno in potrebno, je bil brez dvoma močnejši v mestu kot v kmečkem okolju. V Novicah se je leta 1844 pojavil takle oglas: „... Nekaj za tiste, ki ne znajo pisati, ali pa slabo pišejo. Pred kratkim je prišel v Ljubljano učitelj pisarije iz Dunaja, Jožef Juri po imenu, kateri si upa vsacega, če še tako slabo čečka, v 15. do 20. urah lepo pisati izučiti. (Reklama se vidi v izložbi pri knjigarju Giontiniju.)“ (23, str. 124). Za vaško okolje pa neznanje branja in pisanja še dolgo ni pomenilo sramote, dasiravno je pismenost naraščala. Vendar bi lahko rekli, da je večina odraslih, ki niso znali pisati ali pa so bili napol pismeni, v mladih letih le hodila v šole, le da je bilo poučevanje tako pomanjkljivo, da je kasneje privedlo do takšnega rezultata. Izdajo knjig po letu 1870, ki so imele še za današnje pojme nenavadno visoke naklade, vsekakor pričajo, da je bilo bralcev dovolj tudi med kmečkimi prebivalci. S šolskim zakonom iz leta 1774 naj bi bilo torej načelno rešeno vprašanje splošne izobrazbe za široko populacijo. To naj bi pomenilo, da se bo vsak naučil vsaj toliko branja in pisanja, da bo znal prebrati molitve iz molitvenika, svete zgodbe in da bo znal tudi kaj malega zračunati.

To je bila seveda utopija. Tudi pri najboljši volji vseh sodelujočih se cilj ni dal doseči pri vseh šolarjih že zaradi samih šolskih razmer. Šol je bilo premalo, njihovo vzdrževanje pa je bilo prepuščeno občinam, vsekakor pa veliko preveč odvisno celo od dobre volje tistih, ki bi bili lahko kaj storili. Navadno se je v enem razredu drenjalo veliko preveč otrok. Značilen je eden (od mnogih podobnih) odgovorov na anketo iz leta 1811 iz Cmureka, ki pravi

13. Šolarji pri pouku, panjska končnica, 1865, last SEM

takole: „... Slabo stanje trivialne šole, nimajo svojega prostora, 80 otrok, pouk dopoldne in popoldne, pojavljajo se izpuščaji na otrokih in na učitelju. Iz vse župnije je sicer 300 šoloobveznih otrok, hodi pa jih samo 80.“ (46, str. 140/49). Kot kaže, se Cmureku še po 32 letih ni kaj prida spremenilo, ker so v letu 1843 za nad 300 šolarjev imeli še vedno samo tri sobe, pouk pa v dveh izmenah. (46, str. 140/49) Zato ni prav nič čudnega, da je avtor članka o stanovanjskih razmerah delavcev v Novicah v letu 1857 dodal še tak stavek: „... Zadosti je, da je rekel neki šolski poveljnik: V šoli mora vedno smerdetil“ (32, str. 234) Danes take izjave res lahko vzbujajo smeh, v razmerah 19. stoletja pa so bile vsakdanje.

Verjetno so bile nedeljske šole, ki so jih vodili župniki in kaplani, prav tako odvisne predvsem od zmožnosti in volje poučevalcev, ukvarjale pa so se po večini z versko vzgojo. V številnih primerih pa so zaradi oddaljenosti občinskih trivialk kar nadomeščale redno šolo.

Obseg znanja po treh letih obveznega šolanja je bil bore majhen, če si predstavljamo, da je bilo aktivnega pouka najbrž zelo malo. Vzroki, zakaj otroci niso prihajali redno ali pa sploh ne h pouku, so bili različni, predvsem pa številni: delo, ki so ga morali opravljati, pomanjkljiva obleka in obutev je preprečevala obisk v slabem vremenu, oddaljenost šole in nasploh neprehodnost cest ob snegu in dežju, nenaklonjenost okolja, tako domačega kot splošnega, zmožnost ali nezmožnost učitelja, ki se je za preživetje loteval še dodatnega dela in zaposlitev, in podobno.

V prvi polovici 19. stoletja si je šolstvo zelo težko utiralo pot po slovenskem podeželju. Kljub temu moramo priznati, da so knjigotržci proti sredini 19. stoletja že uspešno prodajali vedno bolj številne izdaje molitvenikov in druge izdaje večinoma pobožne literature.

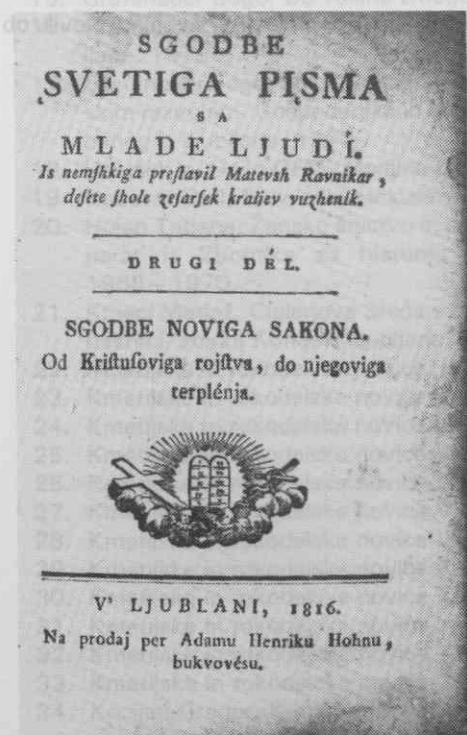
Imeti molitvenik je sprva gotovo spadalo k modi (glej prispevek M. Makarovič o noši) in ni imelo nobene zveze s pismenostjo lastnika. Pisarije v molitvenikih so bile vedno iste in so jih čez čas znali na pamet, držati v roki molitvenik, ki se je svetil in dišal po usnju, pa je pomnilo, da imaš nekaj, česar nima vsak. V 18. stoletju so tudi za nepismene romarje izdajali pesmarice z dolgimi besedili, ki bi bila zaprta knjiga za večino njih, če jih ne bi prebiral en sam pismeni vodja romanja. Molitveniki so bili različno obdelani in različnih cen.

Najdražji so bili z zlato obrezo in v usnje vezani. Njihova cena je bila v petdesetih letih 19. stoletja od 12 do 50 krajcarjev, kar je bilo najbrž precej, saj je bil na primer istočasno 1 bokal vina od 24 do 28 krajcarjev. Po objavah v Novicah (32, Oglasnik), so prodajali Jeranovo Abecednico po 3 krajcarje, Slomškovo knjigo Blaže in Nežica pa kar po 1 goldinar in 12 krajcarjev.

V spominih na domači Mengeš je zapisal Trdina: „... Leta 1850 ni prišlo nobeno dekle več v cerkev brez čednega žepnega robca in molitvene knjižice“ (77, str. 189).

Življenje svetnikov in podobne zgodbe so morali kmečki otroci spoznavati v šolah, navadnih ali nedeljskih. Koliko pa je do njih prispela druga literatura, ki je sicer gojila moralistične religiozne nauke, pa je bilo brez dvoma odvisno od stopnje splošne razvitosti kraja oziroma okolja.

Poljudno in gotovo zanimivo za širok krog bralcev je pisal nemški pisatelj, duhovnik po poklicu, Krištof Šmid (Christoph v. Schmid), rojen 1768, umrl 1854. Izdaje njegovih knjig so bile ene od prvih uspešnic na slovenskem knjižnem trgu. Tiskati so jih začeli že kar kmalu po izidu izvirnika. Prvo izdajo Zgodb svetiga pisma za mlade ljudi je prevedel duhovnik Matevž Ravnikar in je izhajala od 1815 do 1817. Kasneje je bila še večkrat ponatisnjena. Potem se od 1830 do konca 19. stoletja vrstijo številni prevodi Šmidovih povesti, mnogi tudi po večkrat. Nobenega vzroka nimamo, da bi mislili, da so te knjige dobivali v roke samo mestni šolarji. Nasprotno, po mnogih opombah v slovenskem leposlovju je slabega vpliva na mlade (predvsem) gospodične obtožena nemška ljubezenska literatura, ki je bila kmečkim dekletom zaradi neznanja nemščine nedosegljiva.

14. Zgodbe svetega pisma, II. del, izdaja Matevža Ravnikarja, 1816, last SEM

Izdaje slovenskih prevodov so bile namenjene torej tudi, če ne sploh samo njim, kmečkim bralcem. (64)

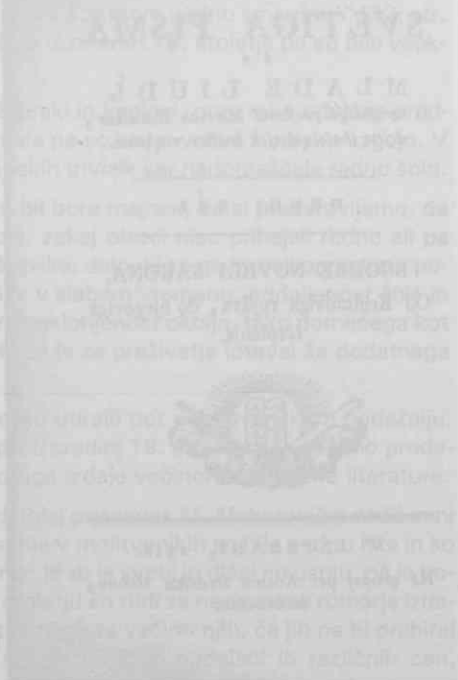
Takoj po sredi 19. stoletja je začela z izdajanjem svojih knjig Mohorjeva družba. (53) Dokler so izdajali knjige v nakladah do 1000 izvodov, še nekako lahko mislimo, da so bili nanje naročeni le duhovniki in drugi redki slovenski izobraženci. Po letu 1870 se naklade začno vzpenjati nad 17.000 izvodov, in popolnoma jasno je, da so te knjige brali tudi kmečki prebivalci. To je bila že generacija, rojena po zemljiški odvezi.

Pismenost in bralne navade kmečkega življa so se po sredini 19. stoletja že toliko izboljšale, da je sploh lahko prišlo do tolikšnih naklad. Tik pred koncem 1. svetovne vojne je bila naklada tiskov največja, kar se potem ni nikoli več ponovilo.

Izobrazba kmečkega človeka je v drugi polovici 19. stoletja dosegla neko stopnjo, ki je bila občutno višja kot v prvi polovici, vsekakor pa je bila bolj množična. Verjetno so bile velike razlike glede na različne slovenske pokrajine. Še vedno so podatki, ki kažejo, da so s šolami ravnali enako mačehovsko kot desetletja nazaj. „... V šoli (v Fužinah na Dol.) do 200 otrok. Kakor drugje so tudi tukaj malo sposobni za nauk, sosebnno računstvo jim ne gre v glavo, komaj če jih zna kakih deset nekaj računiti, drugi nič. Starši zalivajo jih z vinom. Pepelnično sredo pokozlalo se jih je 13 v šoli...“ (76, str. 929/10).

Strokovno obrtno in kmetijsko šolstvo, ki se je, vzpodbujeno od države, pojavljajo že od začetka 19. stoletja, kasneje pa vedno bolj pogosto (glej prispevek Ljudmile Bras o obrteh), je sicer spremljala nezaupljivost kmečkih ljudi, vendar je pripomoglo k širitvi obzorja in končno k prisvajanju občutka o potrebi neke izobrazbe.

Za to pa so svoje storila tudi različna društva, ki so se začela pojavljati v večjem številu ob koncu 19. stoletja.

Seznam opomb in literature

1. Andrejka Jernej, Mladostni spomini, Ljubljana, 1934.
2. Baš Angelos, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času (1. pol. 19. stol.), Ljubljana, 1987.
3. Božič Branko, Razvoj gasilstva na Slovenskem, Ljubljana, 1968.
4. Britovšek Marijan, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana, 1964.
5. Ciperle Jože in Vinko Skalar, Vzgojni zavodi, vodnik po razstavi, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1987.
6. Ciperle Jože in Vovko Andrej, Šolstvo na slovenskem skozi stoletja (do 1848), katalog stalne razstave, Ljubljana 1988, Slovenski šolski muzej.
7. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj, 1890; Kärnten und Krain, Dunaj 1891; Küstenland und Dalmatien, Dunaj 1891; Ungarn, Dunaj 1896.
8. Dolenc Jože, Slovenski romar, Celje 1987.
9. Dular Jože, Metliška mestna godba, Ob 130 letnici, Metlika, 1980.
10. Dular Jože, Vodnik po slovenskem gasilskem muzeju v Metliki, Metlika, 1985.
11. Erjavec Fran, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana, 1928.
12. Gestrin Ferdo in Melik Vasilij, Slovenska zgodovina od osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.
13. Grafenauer Bogo, Zgodovina slovenskega naroda, V. zvezek, Ljubljana, 1974.
14. Grafenauer Bogo, Politične stranke, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
15. Grafenauer Bogo, Do volilne zmage 1867, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979.
16. Grafenauer Bogo, Afirmacija slovenske narodne celote, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979.
17. Grafenauer Bogo, Struktura agrarnega prebivalstva in njena povezanost z demografskim razvojem, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I, Ljubljana, 1970.
18. Hanjšek p. Odilo OFM, Marijine božje poti, Mohorjeva družba v Celovcu, 1971.
19. Hočevar Ciril, Sokolski katekizem, Maribor, 1923.
20. Hojan Tatjana, Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih (separat iz Zbornika za historiju školstva i prosvjete 1968—1970), Zagreb, 1968—1970.
21. Kmecl Matjaž, Ciglerjeva Sreča v nesreči, spremna beseda v: Janez Cigler, Sreča v nesreči, zbirka Kondor, Ljubljana, 1977.
22. Kmetijske in rokodelske novice, leto 1843.
23. Kmetijske in rokodelske novice II, leto 1844.
24. Kmetijske in rokodelske novice III, leto 1845.
25. Kmetijske in rokodelske novice VI, leto 1848.
26. Kmetijske in rokodelske novice VII, leto 1849.
27. Kmetijske in rokodelske novice VIII, leto 1850.
28. Kmetijske in rokodelske novice IX, leto 1851.
29. Kmetijske in rokodelske novice X, leto 1852.
30. Kmetijske in rokodelske novice XII, leto 1854.
31. Kmetijske in rokodelske novice XIV, leto 1856.
32. Kmetijske in rokodelske novice XV, leto 1857.
33. Kmetijske in rokodelske novice XVI, leto 1858.
34. Kocijan Gregor, Kratka pripovedna proza od Trdine do Kersnika, Ljubljana, 1983.

35. Komelj Ivan, Slovenski kraji in naselja v preteklosti, vodnik po razstavi, Narodna galerija, Ljubljana, 1978.
36. Kriss Rudolf, Volksreligiöse Opfergebräuche in Jugoslawien, Etnolog IV, Ljubljana, 1930/31.
37. Kriss R.-Rettenbeck L., Wallfahrtsorte Europas, München, 1950.
38. Kumer Zmaga, Ljudska glasbila in godci, Ljubljana, 1983.
39. Kuret Niko, Jaslice na Slovenskem, Ljubljana, 1981.
40. Kuret Niko, Maske slovenskih pokrajin, Ljubljana, 1984.
41. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 1. del, Pomlad, Celje, 1965.
42. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 3. del, Jesen, Celje, 1970.
43. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 2. del, Poletje, Celje, 1966.
44. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 4. del, Zima, Celje, 1970.
45. Kuret Niko, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Gradivo za narodopisje Slovencev 3, 1. del, 1. snopič, Ljubljana, 1985.
46. Kuret Niko, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Gradivo za narodopisje Slovencev 3, 1. del, 2. snopič, Ljubljana, 1987.
47. Lah Marija, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1843 do 1853, diplomska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo, Ljubljana.
48. Lozar-Štamcar Maja, Božjepotne grafične podobice v 18. st. na Slovenskem, diplomsko delo, tipkopis, 1986, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino.
49. Makarovič Gorazd, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana, 1981.
50. Maselj Fran-Podlimbarski, Kako sem prvokrat romal, Ljubljanski Zvon 1890, str. 340—353, iz: Dolenc Jože, Slovenski romar, Celje, 1987.
51. Melik Vasilij, Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva, vodnik po razstavi Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860—1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj, 1980.
52. Meze Ljudmila, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1853 do 1863, diplomska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.
53. Moder Janko, Mohorska bibliografija, Ljubljana, 1957.
54. Moder Janko in Žvab Janez, Dol pri Ljubljani, Izdalo in založilo Gasilsko društvo v Dolu pri Ljubljani, 1982.
55. Novak Vilko, Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana, 1986.
56. Novak Vilko, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana, 1960.
57. Orel Boris, Slovenski ljudski običaji, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana, 1944.
58. Orel Boris, Slovenska božja pot in izvori njene ljudske umetnosti, Umetnost 1, VII, Ljubljana, 1942/43.
59. Partizan Ljubljana, Narodni dom 1863—1983, Vodnik po razstavi ob 120-letnici društva.
60. Puhar Alenka, Prvotno besedilo življenja, Ljubljana, 1983.
61. Schmidt Vlado, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II (1805—1848), Ljubljana, 1964.
62. Schmidt Vlado, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III, (1848—1870), Ljubljana, 1966.

63. Salzburgs Wallfahrten in Kult und Brauch, Katalog, XI. Sonderschau des Dommuseums zu Salzburg, 1986 (več avtorjev).
64. Simonič Franc, Slovenska bibliografija I, 1550—1900, Ljubljana, 1903—1905.
65. Slekovec Matija, Trg in župnija Ljutomer, župnijska kronika, rokopis, hrani Župnijski urad v Ljutomeru.
66. Spamer Adolf, Das kleine Andachtsbild, München 1930, ponatis 1980.
67. Stabej Jože, Prava stoletna pratika in njena zgodovina, Ljubljana, 1986.
68. Stabej Jože, Staro božjepotništvo Slovencev v Porenju, Razprave VI, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1965.
69. Stritar Josip, Sodnikovi, Zbrano delo, 4. zvezek, str. 35—39, iz: Dolenc Jože, Slovenski romar, Ljubljana, Celje 1987.
70. Šorn Jože, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor, 1984.
71. Štrukelj Pavla, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1863—1873, diplomatska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.
72. Tavčar Ivan, Kako se mi ženimo, Med gorami, Ljubljana, 1966.
73. Tomažič Tanja, Društva, Življenje idrijskega rudarja, razstavniki katalog, Idrijski razgledi 3, 4/75, letnik XX.
74. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 1. knjiga, ...pohujšljive za vsakogar, ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
75. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 2. knjiga, „Vsaka svinja naj si rije svoje korenje“, ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
76. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 3. knjiga. Trezne vinske in praznoverne... zapisal Janez Dermavov, ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
77. Trdina Janez, O Mengšu in Mengšanih (Pisma J. Trdine Antonu Koblerju), Uvod in opombe Ivan Vidali, 800 let Mengša, Mengeški zbornik I, Mengeš 1954.
78. Vilfan Sergij, Žegnanja v slovenski pravni zgodovini, Etnolog 17, Ljubljana, 1944.
79. Vošnjak Josip, Spomini, Ljubljana, 1982.
80. Vojé Ignac, Ulrik II. Celjski roma v Kompostelje, Zgodovinski časopis 3, 38, 1984.
81. Zbornik Sto deset let Gasilskega društva Ljubljana-mesto, ur. Franci Tomše, Ljubljana, 1980.
82. Zupan France, Votivne podobe, Informativni bilten Instituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, 10, Ljubljana 1964.
83. Žontar Majda, Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860 do 1914, Vodnik po razstavi: Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860—1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj, 1980.

Summary

Social culture is a sphere encompassing so to say countless connections between people, individuals and groups. The contents of social culture is also living in a neighbourhood, the quality of mutual help, boys' and girls' communities, administratively organized societies, various professional groups on voluntary or official basis, formal and informal associations of adults founded on voluntary basis and behaviour of people on special occasions which is simply called manners and customs.

The most studied part by Slovene ethnology was the one on customs. Customs were the subject of interest of observers since Valvasor, and in the 19th century, which is the period studied in our treatise, there can be found many records in books and magazines.

Following is a summary of principal findings by ethnologists who had already written on the subject, especially on life cycle, baptismal and funeral customs and on annual customs which in the life of peasants in the 19th century often meant rare opportunities when they were allowed to celebrate by permission of the church and lay authorities. Although it was a matter of regular holidays, they were often also banned.

The paper contains a number of data on baptismal and funeral customs describing habitual developments on such occasions, whereas it deals more in detail with marriage customs. Efforts have been made to describe especially those aspects that usually remained concealed, yet they allowed peasants to organize the so-called weddings "in the old way" i.e. ceremonial weddings which remained deep in the people's memory.

The fact is that also in the 19th century such weddings which would take place in conformity with all prescribed "old customs" were fewer. Already in "Novice" and in the writings of contemporary authors (Trdina) one could find plenty of information and observations on how "poverty determined the customs" and there were becoming increasingly frequent wedding-parties where little attention was paid to established practices. Also in the study of customs there is quite clearly noticeable the pauperization of the rural population which had slowly been progressing since 1848. Land release brought no expected improvement of these conditions. However, the reason that an increasing number of weddings took place in haste does not lie in wilful forgetting or rejection of old customs which were both honoured and desired, but in the lack of money. Ceremonial wedding was more and more becoming a matter of honour and pride, an explicit symbol of social position.

In what concerns annual customs, Slovene ethnology has extremely well studied carnival usages which have been mentioned in principal traits only. Otherwise, more attention has been paid to the so-called church gatherings and pilgrimages, which were also one of the finer points in the life of the country folk in the 19th century. There were enough opportunities for such visits all the year round, yet some churches were more famous than others. The spare time, which peasants had after the completion of major farm works, brought in the late summer longer journeys and more gatherings and meetings.

Pilgrimage was already a very old institution, and ever since the 14th century Slovenes made mass pilgrimages every seven years to Cologne or Kelmorajn. At the same time it was the period of flourishing pilgrimages to churches in Slovenia. At the end of the 18th century emperor Joseph II issued a number of prohibitions in connection with pilgrimages to which people paid but little attention, for in the same period a new place of pilgrimage emerged (1777 — Kostanjevica na Krasu).

Nowadays it is certainly difficult to imagine what effect these bans had on the rural population. From some records it can be discerned that there was no mass participation in longer pilgrimages and that it was generally undesirable. This is, of course, understandable, for farmers, even if they owned but a small plot of land, could not just simply abandon it and set out on a peregrination lasting several days (or even months).

Pilgrimage holidays and benediction Sundays were a special kind of festivities. They are described by contemporaries as a number of events that often had nothing in common with religious purposes which would lead pilgrims on such a journey. This was, in fact, a combination of the useful and the pleasant: an opportunity for confession, prayer and thanksgiving, for purchases and encounters, meeting new people, visit to a dentist and for an indulgence acquired by a donation for beggars.

In return for the received or expected pardon, pilgrims donated votive pictures of figures. This custom, too, reached its heyday among broad masses of peasants in the 19th century when the nobility and the middle classes already began abandoning it.

The last major chapter is dedicated to education and knowledge. In the majority of cases, peasants at the beginning of the 19th century considered education a constraint and, whenever possible, tried to dissuade their children from attending school. More successful were parish priests and vicars in Sunday schools since parents expected them to educate their children into submissive and obedient assistants at work. The most highly esteemed were those who were educated to become priests. They enjoyed a limitless respect even from the part of their parents. Schoolmasters were usually superfluous and mainly belonged to the village proletariat. This was largely contributed to the fact that people had to raise funds for them, which in the eyes of peasants made them look like the poor supported by the community.

The situation began to change after the land release, with the emergence of a new generation which, for the most part, could read and write and did, therefore, not refuse education in advance.

The rising level of education, i.e. the mass achievement of the minimum level of education is also demonstrated by editions of books, especially those published by Mohorjeva založba, which since the last quarter of the 19th century until 1914 constantly increased the volume of its editions.

Tabela 1 kaže, da je v obdobju 1880–1900 močno prevladovala podeželsko zredništvo in da je, razen na Slovenskem, Koroškem in v Turgu, postopoma namočalo.

V delu o celotnega in podeželskega prebivalstva je v opazovanem obdobju (1887–1900) prevladovala kmetijsko prebivalstvo. Letu 1889 je začel delati kmetijsko prebivalstvo v celotnem prebivalstvu, računani po podatkih za sedanjih 30 krajev, od 68,6 izračun valje za Badrčevski do 94,3% (izračun valje za Volcke-Podgrad). Prevladovala so valje vrednosti v desetih letih od 78,8 do 79,2%, v tridesetih letih od 80,2 do 86,4% in v šestih letih od 80,6 do 84,3% (Bianki, str. 111).

Tudi za posamezne pokrajine obstajajo podatki za leta 1880, 1890 in 1900, ki so nam, čeprav niso o prevladovanju kmetijskega prebivalstva v celotnem prebivalstvu, vseeno opozarjajo na postopno upadanje kmetijskega prebivalstva, razen v Turgu (Bianki, str. 110).